

НЕПРЕДСТАВЕНИТЕ:
НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ
ВСЕКИДНЕВИЕТО НА
ПРЕДСТАВИТЕЛНАТА
ДЕМОКРАЦИЯ

ТОДОР ХРИСТОВ
ДЕЯН ДЕЯНОВ

КОЛЕКТИВ ЗА
ОБЩЕСТВЕНИ
ИНТЕРВЕНЦИИ

НЕПРЕДСТАВЕНИТЕ:
НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ
ВСЕКИДНЕВИЕТО НА
ПРЕДСТАВИТЕЛНАТА
ДЕМОКРАЦИЯ

ТОДОР ХРИСТОВ
ДЕЯН ДЕЯНОВ

СОФИЯ
2014

**КОЛЕКТИВ ЗА
ОБЩЕСТВЕНИ
ИНТЕРВЕНЦИИ**

©Тодор Христов, автор, редактор

©Деян Деянов, автор

©Членове на екипа на изследването: Андрей Бунджулов, Галина Георгиева, Георги Медаров, Деян Деянов, Елица Димитрова, Емил Коен, Ивелина Иванова, Иво Христов, Мадлен Николова, Мартин Петров, Момчил Христов, Тодор Христов

©Художник на корицата, графично и библиотечно оформление и предпечат: Филип Панчев

©Колектив за обществени интервенции

© Институт за критически социални изследвания

София 2014

Тази публикация е възможна с финансовата подкрепа на Rosa Luxemburg Stiftung - Southeast Europe.

This publication has been made possible with the financial support of Rosa Luxemburg Stiftung - Southeast Europe

Това издание е един от резултатите по проекта „Нови леви перспективи“ (2014) по дейността „Непредставените: хетеродоксални решения на кризата на политическото представителство“, изпълняван от Социален център „Хаспел“.

Тази книга не е предназначена за търговски цели и нейната продажба и/или препродажба е забранена.

ISBN: 978-619-90280-3-2, печатно издание

ISBN: 978-619-90280-4-9, pdf (download: www.novilevi.org)

Creative Commons

Признание-Некомерсиално-Без производни 2.5 България License
www.creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/bg

СЪДЪРЖАНИЕ

Резюме	4
Тодор Христов: Предговор	5
Обикновените знания	8
Методология на изследването	12
Отрицателният вот	17
Правото да избираме правилата	29
Изкривяване на представителството	35
Политическото представителство	48
Обикновените знания	58
Противоречия	71
Тодор Христов: Заключение. Риторика на политическото представителство	77
Цитирана литература	81
Приложение 1. Деян Деянов: Изборният кодекс и демократизирането на демокрацията (тезиси)	82
Приложение 2. Методология на изследването	90
Приложение 3. Ръководство за интервютата от първата фаза	94
Приложение 4. Разпределение на респондентите от първата фаза	100
Приложение 5. Списък на кодовете от първата фаза	101

Резюме

Докладът представя резултатите от изследване, проведено между април и юни 2014 г. от Института за критически социални изследвания - София в партньорство със Социален център „Хаспел“ / Колектив за обществени интервенции, с подкрепата на фондация „Роза Люксембург“

Целта на изследването е да опише обикновени знания на участници в изборния процес, които да позволят да се прецени дали съвременната българска демокрация е представителна в достатъчна степен и дали представителността ѝ може да бъде подобрена чрез въвеждането на хетеродоксални правила, прекрочващи отвъд възлови очевидности на модерната демокрация.

Резултатите от изследването позволяват да се заключи, че от гледна точка на обикновените знания на социалните дейци кризата на представителността, на която сме свидетели днес, се дължи на това, че модерната демокрация е предполагала разпръсване на множествата на индивиди, респонсублизирани в качеството на автономни, формално рационални политически субекти, което днес вече не може да бъде приемано за даденост, както и че партиите, които днес са ключов механизъм на политическото представителство, представят не само или дори не толкова индивиди, колкото икономически, политически и глобални сили.

Предговор

Тодор Христов

Тази книга представя резултатите от първия етап на изследването „Непредставените: Хетеродоксални решения на кризата на политическото представителство“.

То беше проведено през пролетта на 2014 г. от Институт за критически социални изследвания - София и Социален център „Хаспел“ / Колектив за обществени интервенции с финансовата подкрепа на фондация Роза Люксембург. В него участваха Андрей Бунджулов, Галина Георгиева, Георги Медаров, Деян Деянов, Елица Димитрова, Емил Коен, Ивелина Иванова, Иво Христов, Мартин Петров, Момчил Христов и Тодор Христов.

Изследването се роди от тезисите на Деян Деянов „Изборният кодекс и демократизирането на демокрацията“, които могат да бъдат открити в Приложение 1. Те бяха замислени и писани по времето на летните протести от 2013 г., когато асамблеята на Орлов мост ни се струваше главното в тях. Поради това тезисите опитваха да решат проблем, вкоренен в създадената от протестите ситуация, който днес може би вече изглежда нереален, както се случва с проблемите, които стават дотолкова трудни, че не могат да бъдат мислени като актуални. Този проблем може да бъде сведен до следното: днес механизмите на представителната демокрация не работят правилно; но не защото не работят по правилата; напротив, независимо от или дори тъкмо благодарение на правилата; какво е правилно, когато правилата работят неправилно.

Тезисите на Деян Деянов предлагаха този проблем да бъде решен с въвеждането на нови правила, които изоставят политическата аксиоматика на класическата представителна демокрация. Предвижданите от него некла-

сически правила включваха отрицателен вот, непостоянен състав на парламента, право да избираме правилата, по които избираме, както и една политика, ориентирана към рискове вместо към общи позиции или опозиции.

Когато прочетох тезисите, ми се стори, че тези неklasически правила са неприложими и че дори да бъдат приложени, ще породят един класически неправилен резултат. Но същевременно те ми се струваха по-продуктивни от решенията, които доминираха тогава. Не вярвах, че дописването на съществуващите правила с един нов обществен договор, който поради своята неземна природа на обществен договор няма да бъде изложен на рисковете на обичайните законови текстове. Не вярвах и че неправилният начин, по който работят правилата на представителната демокрация, може да бъде поправен от възшествието на един нов морал, защото ми се струваше, че моралните правила са изложени на не по-малко рискове от законовите и могат да работят също толкова неправилно.

Поради това когато Деян Деянов ни предложи да опитаме да направим изследване, което да провери какъв би бил ефектът на споменатите неklasически изборни правила, аз не можех да не се съглася. Предполагам, че подобна амбивалентност е привлякла и много от членовете на екипа. След като се оказа, че за да запазим независимостта на изследването, трябва да го реализираме в мащаб, който не позволяваше представително проучване, дискусиите как да бъде приведено то постепенно му придадоха характера на облог дали съвременната представителна демокрация може да бъде поправена с въвеждането на нови, неklasически правила или нейната работа зависи от условия, които са прекалено малки, за да могат да бъдат поправени със силата на нормите, независимо колко голяма е тя, дори да е толкова голяма, че да надмогва критиката на оръжията и да се доближава до оръжията на критиката. Макар

този етап от изследването да е приключил, все още не мога да преценя кой спечели този облог.

Но независимо от това ми се струва, че то има поне две несъмнени печалби. Първо, днес често се смята, че за да работи правилно представителната демокрация, е необходим определен субект, който може лесно да бъде разпознат в начина, по който се говори за граждани или за гражданско общество. Изследването допринася за това да си дадем сметка, че този субект не е естествен, че той предполага режим на субективизиране, който изисква определени условия, може да не работи правилно и че дори когато работи правилно, изисква да се научим да се подчиняваме, за да се радваме на свобода. Второ, след края на социализма реформите изглеждаха необходими. Но те се реализираха с въвеждането на нови правила, които не отчитаха ситуацията, в която трябваше да бъдат прилагани, защото доколкото беше наследена от социализма, последната изглеждаше поначало неправилна. Вследствие на това, приложени в такава ситуация, правилата работеха неправилно. Това предизвикваше нови констатации за неправилността на ситуацията и въвеждането на нови правила, които трябваше да поправят работата на старите, но в крайна сметка споделяха съдбата им. Изследването допринася за това да видим, че неправилните резултати от подобни реформи се дължат не толкова на неправилността на ситуацията, колкото на неправилното ѝ пренебрегване. Наистина, ако някой заповяда нещо невъзможно, кой е виновен за неизпълнението на заповедта му?

Вторият етап на изследването предвиждаше обобщените резултати от първия да бъдат коментирани от български социални учени, ангажирани с проблемите на изборителното право или на съвременната представителна демокрация. Интервюта от този етап ще бъдат публикувани в близките месеци.

Обикновените знания

Целта на изследването е да опише обикновените знания, вплетени в прилагането на изборните правила.

Изследването на тези знания е важно, защото за да вършат работа, правилата трябва да бъдат прилагани. Но за да бъдат прилагани, не са достатъчни подредените, генерализирани, прочистени от несигурност, прецизно артикулирани знания, които предлагат юриспруденцията или политическата философия.

Прилагането на правила изисква също и обикновени знания от рода на това как една секционна комисия да свърши работата си в ограниченото време, с което разполага, как да бъдат поправяни технически грешки, как да се намали рискът да се постъпи неправилно, когато не е сигурно как е правилно да се постъпи. Нещо повече, то често е преплетено със знания как могат да стоят неща, които остават извън опита на социалните дейци и са научени от други или от другаде, например от телевизията. Или дори как биха могли да стоят неща, които остават дотолкова отвъд обикновения живот, че знанието за тях трудно може да бъде разграничено от вярата и незнанието (например какво се разиграва в задкулисието на българската политика или на геополитиката).

Тези обикновени знания зависят от ситуацията. Но една ситуация не може да бъде сведена до състоянието на нещата. Тя предполага неопределеност, несигурност, незавършеност, защото докато не отmine ситуация, докато не се превърне в минало, винаги може да стане друго и следователно винаги може да се окаже, че ситуацията е била друга, че значението на ставащото е било друго, че е ставало всъщност друго, че е станало релевантно това, което сега изглежда нерелевантно или

незначително (Гарфинкъл 2005: 67-68). Поради това знанията, вкоренени в една ситуация, имат характера по-скоро на знания как, отколкото на знания какво (Гарфинкъл 2005: 23-24). Те не могат да бъдат сигурни, стабилни, пълни, предвидими, подредени. Напротив, за да отчитат неопределеността на ситуацията, те трябва да останат неопределени (Гарфинкъл 2005: 22).

За да изясним особеностите на тези обикновени знания, да си представим, че след като е попитан защо смята, че гласове се купуват предимно в турските села, респондент отговаря следното.

Ами аз такова нещо не съм виждал. Но те там в селата са наистина много послушни. Сега например, в райони, в които е масово турско население, местният шеф, те му викат бей, той коли, той беси. Щото от него зависи поминька. Дали ще те остави на работа, дали няма, дали ще ти даде заплата. Щото всичко зависи от местния бей, който е кмета, той е и най-големия земевладелец, оттук нататък какво? ... Т.е. ти трябва или да му играеш по свирката, или просто се махаш в градчето. Пък ако си един селянин, който просто така си научен, да ходиш, да си ореш, да гледаш животните, ще се зареже къщата на село, ще иде в града. Какво ще прави в града? (P09)¹

Този отговор може да бъде сведен до знание какъв е избирателният процес в села с преобладаващо турско население.

Но той предлага само обикновено, несигурно, смътно знание. За да го превърне в научно знание, изследователят трябва да го преработи. Трябва например да си изясни кой е беят, какво означава от него да зависи поминька, как се отнася това изказване към други изказвания на респондента и

---

1 Данни за респондентите могат да бъдат намерени в Приложение 5.

към изказванията на други респонденти, как може да бъде обобщено, анализирано, критикувано.

Когато обикновеното знание на респондента бъде преработено в научно, то се превръща в свидетелство, чиято истина проговаря едва с гласа на изследователя. Нещо повече, то може да прерасне в незнание, в случай че поражда твърде остро разногласие със знанията на изследователя, или може дори да се превърне в симптом на нещо, което респондентът не знае, но което го кара да говори, което говори с неговия глас, например призрактът на един имплицитен фашизъм.

Но в този отговор са вплетени поне няколко знания, които не могат да бъдат сведени до знание какво. Например знанието как да се отговори на въпрос, за който не знаеш нищо сигурно. Или как казаното със сигурен глас да бъде напукано, накъсано, разпръснато така, че да проговори самата несигурност. Или как логическите и синтактичните връзки между казаните неща да бъдат изкривени и отслабени, така че да могат да бъдат пренаредени по нов начин, ако в хода на развитието на ситуацията се окаже за предпочитане те да са означавали друго. Или как е възможно конкуренцията между политическите играчи да се окаже само привидна, независимо от неоспоримата валидност на правилата, които я гарантират, в случай че социалният капитал може да бъде превръщан в политически, в случай че политическият капитал може да бъде превръщан в икономически, в случай че политическата или административната власт е възлова за циркулирането на икономическия капитал и в случай че противодействието срещу това превръщане на капитали трябва да бъде платено с цената на изгубването или изоставянето на обикновения живот. Или знанието, че релето, което прави възможно това превръщане на капитали, има характера на безтелесен, изпразнен от обикновен живот субект, който, както

показва по-нататък интервюто, може да има профила не само на партия, но и на държавна институция или компания.

Ако опита да извлече от казаното от респондента знание какво е състоянието на нещата, изследователят би заличил тези обикновени знания. Но с това той би произвеждал други обикновени знания. Например знанието как конкуренцията може да бъде спряна само с потисничество, как тя не може и не трябва да бъде спирана, освен ако не искаме потисничество и следователно ако не сме потенциални потисници. Как разликата между селото и града се състои тъкмо в конкуренцията и след като селото изглежда място, лишено от нейните противоречия, вероятно в резултат на предполагаемо потисничество, то социалните противоречия в града в крайна сметка се дължат на една конкуренция, която не може и не трябва да бъде спирана. Накратко, заличените обикновени знания на респондента биха се оказали заменени от обикновените ни знания като изследователи или публика, доколкото сме едното или другото, от нашите обикновени знания, от знания за собствената ни ситуация, отразени и преобърнати в огледалния образ на едно село, конституирано като хетеротопия на града. При това не в противоречие с научното знание, а тъкмо благодарение на това, че е научно знание, че е произведено с понятията, практиките и процедурите на съвременните социални науки.

Когато едно правило пренебрегва обикновените знания за ситуацията, в която трябва да бъде приложено, то се оказва неприложимо или поражда неправилни резултати. Нещо повече, то обраства с обикновени знания, които подронват неговата нормативна сила, докато я превърнат в празна форма. Впрочем ние имаме достатъчно опит с това, тъй като реформите от последните двадесет и пет години бяха реализирани тъкмо чрез създаване на правила, които често се оказваха трудно приложими и даваха неправилни резултати, докато в крайна сметка не се окажат само формални.

Методология на изследването

За да опишем обикновените знания на респондентите, не е достатъчно да поискаме да ни кажат какво знаят.

Ако попитаме респондента от предходния раздел как отговаря на въпрос, за който не знае нищо сигурно, той вероятно няма да отговори на въпроса ни, защото ще чуе по-скоро критика, изискваща от него да се защити.

Можем да избегнем това затруднение, ако накараме респондентите вместо да кажат, да покажат какво знаят. Но не като ги накараме да се чувстват изпитвани. Защото макар един изпит да е способен да ни накара да покажем какво знаем и дори повече, той ни подтиква да показваме преди всичко това, което предполагаме, че се изисква да знаем. Докато ние искахме не да обучаваме респондентите, а да се учим от тях.

В обикновена ситуация показваме какво знаем, когато трябва да покажем на друг, че не знае. Например че не знае за какво говори или че не знае това, което би трябвало да знае с оглед на казаното.

Струваше ни се, че можем да накараме респондентите да покажат какво знаят, ако ги поставим в сходна ситуация. С тази цел опитахме да устроим интервютата така, че анкетъорите да настояват върху нещо, което не могат да знаят.

За да постигнем това, предпочетохме анкетъорите да говорят за нещо непознато. Сметнахме, че възможност за това дава отрицателният вот, който остана незасегнат дори в разгорещените медийни дискусии за избирателната система от първата половина на тази година. Допълнителен аргумент в полза на това интервютото да бъде фокусирано върху отрицателния вот беше рецепцията на тезите на Деян Деянов (2013) за една неklasическа избирателна система, послужили за основа на този проект.

На второ място, за да не поставим респондентите в положението да коментират нещо, което не могат да знаят, предпочетохме да артикулираме отрицателния вот като празно означаващо. С оглед на това, за да го изпразним колкото е възможно повече от конкретно значение, препоръчахме на анкетьорите да оставят респондентите сами да решават какво е отрицателен вот, вместо да им дават знания за него. Освен това препоръчахме на анкетьорите да се държат така, сякаш препредават въпрос, заложен от хипотетични изследователи, замислили проучването, без самите те да са сигурни какво означава.

На трето място, устроихме интервюто така, че въпросът за отрицателния вот да се повтаря, самостоятелно или вплетен в други въпроси. Надявахме се, че повторението му ще създаде у респондентите усещането, че анкетьорът не просто иска от тях да кажат какво мислят, но продължава да настоява върху въпроса си, след като са го казали, като че иска да мислят друго или смята, че не казват достатъчно. Струваше ни се, че така респондентите ще бъдат поставени в положение казаното от тях да бъде оспорено и в крайна сметка ще бъдат въввлечени в спор, който ще ги подтикне да покажат на анкетьора, че продължава да пита, защото той самият не знае за какво става въпрос.

Но макар да искахме да устроим интервюто като спор, ни се струваше важно да избегнем риска то да се окаже затворено в темата за отрицателния вот. Поради това решихме да впишем в него и други теми, като същевременно се стремяхме те да не разрушават основната. Тъй като началото на изследването съвпадна с инициативата на президента за референдум върху избирателната система, ни се стори, че моментът създава благоприятна възможност отрицателният вот да бъде свързан с породените от тази инициатива дебати. С оглед на това опитахме да

устроим интервюта така, че то да може да бъде разчетено като опит въпросът за отрицателния вот да бъде включен в референдума. За да увеличим вероятността от такова четене, решихме да включим серия въпроси дали той би могъл да поправи дефекти на сегашната избирателна система. Тъй като това предполагаше да посочим такива дефекти, опитахме да ги извлечем от релевантни онлайн публикации и от дискусии във форумите към тях след началото на февруарските протести от 2013 г.² Смятахме, че ако се опираме на популярни описания, ще подтикнем респондентите да говорят за неща, които спадат към областта на общоизвестното и по отношение на които те следователно могат да настояват, че знаят не по-малко добре от анкетъора. Надявахме се, че по този начин ще избегнем риска спорът да бъде блокиран от усещането на респондентите, че анкетъорите ги изпитват върху неща, които не могат да знаят или че ги учат в какво се състоят дефектите на сегашната избирателна система. За да отслабим допълнително този риск, между казаното в публикациите и форумите избирахме това, което се отдалечава максимално от сигурното знание, без същевременно да преминава в незнание. Например опитахме да придадем максимална тежест на твърдението, че партиите купуват цели избирателни комисии и предпочетохме да посочим най-високата цифра избиратели, включени в избирателните списъци, която успяхме да открием онлайн, макар тя да се разминаваше значително с данните на ЦИК.

За да накараме респондентите да покажат знание за това как трябва да бъде устроена избирателната система, решихме да завършим интервюта с въпрос как преценяват реформа, която изглеждаше вероятно да им се сто-

---

2 Наред с това се опирахме на дефинициите и типологията на изборните нарушения в Alvarez, Hall, Hyde 2008.

ри немислима. Конструирахме тази немислима реформа, опростявайки и измествайки една от централните тези на Деян Деянов за възможността на една неklasическа избирателна система - необходимостта да можем да избирате правилата, по които избираме³.

При подбора на респондентите се ръководехме преди всичко от нуждата да интервюираме хора с опит в изборите. За да постигнем хомогенност на данните, се насочихме към респонденти, участвали в последните парламентарни избори. Стремяхме се да подбираме респонденти, заемали различни позиции в изборния процес. Когато имахме възможност, опитвахме да се възползваме от предварително изградени отношения на доверие. Наред с това измежду хората, които имахме възможност да интервюираме, предпочитвахме онези, които обещаваха да обогатят максимално изгражданата теория. В този смисъл подборът на респонденти беше хомогенен, насочен към интензивност, основан върху теоретични критерии (Creswell 1998: 67). В крайна сметка в рамките на изследването бяха направени 10 интервюта, от които 1 с член на ЦИК, 1 с член на РИК, 3 с членове на СИК, 2 със сътрудници на неправителствени организации, наблюдаващи изборния процес, 1 с член на партиен предизборен щаб, 1 с ръководител на оперативни дейности в „Информационно обслужване“ ООД, 1 с юрист, ангажиран с проблемите на избирателното право⁴.

Получените данни бяха анализирани в съответствие с процедурите на конструктивистката обоснована теория (Clarke 2005). Насочихме се

---

3 Статията на Деян Деянов вж. в Приложение 1.

4 Данни за интервюираните вж. в Приложение 3. Тъй като начинът на провеждане на интервютата изискваше известна степен на доверие от страна на респондентите, той в крайна сметка зависеше от социалните мрежи на членовете на екипа. В резултат на това в него не попаднаха симпатизанти на националистически партии, а относителният дял на респондентите, характеризиращи се като десни, се оказа сравнително голям. Доколкото не се стремяхме към представителност, това разпределение на респондентите ни се стори приемливо.

към този метод, защото той ни освобождаваше от необходимостта да изградим хипотеза за обикновените знания на респондентите и защото се надявахме, че ще ни позволи да обобщим знанията им по начин, разкриващ под различните състояния на нещата, които те констатира, споделени знания как работят избирателната система и представителната демокрация. С оглед на получените резултати може да се твърди, че макар да не може да претендира за представителност, описаната в остатъка от този доклад теория е емпирично обоснована в достатъчна степен (Creswell 1998: 113)⁵.

---

5 Подробно описание на методологията на изследването вж. в Приложение 2. Методическите указания за интервюто вж. в Приложение 4. Макар да е в много отношения вдъхновено от етнометодологията, това изследване не е етнометодологическо, доколкото предлага единствено формализирано описание на получените данни. Независимо от това сме убедени, че формализирането на данните не е несъвместимо с етнометодологията. Напротив, тя е разработила свой режим на формализация, който се отличава от критикувания от Гарфинкъл формален анализ по това, че запазва радикалния характер на описваните феномени, правейки едновременно нерешим и неотложен въпроса "какво повече" включват те (Garfinkel 2002: 199). С оглед на това ни се струва, че едно изследване - макар и не тъкмо това - може да остане феноменологическо, дори когато формализира данните си по нетипични за етнометодологията начини.

Отрицателният вот

Интервютата бяха устроени така, че да накарат респондентите да решат в какво се състои отрицателният вот.

Тъй като той беше непознат за тях, те не можеха да се опрат на знания. При това не само на сигурните знания, които би им дала една политическа теория, но и на смътното общо знание, което биха могли да получат от медиите.

Поради това респондентите опитваха да изградят своя теория на отрицателния вот като го идентифицират с познат начин на гласуване:

Знам за тази идея, обаче смятам, че това... че тази идея не би била работеща. Защото ... негласуването също е отрицателен вот. ... Ако отиде да гласува и иска да изрази несъгласие, той и сега може да направи невалидна бюлетината. (P03)

Просто това наистина някакво... нещо ново е, където... трябва да се прочете, да се потърси, да видим как действа. Например, имаше теория, която тук я поддържаха някакви наши конституционалисти, че негласуването пак е... един вид отрицателен вот. ... Невалидните... значи, говоря, в избирателния кодекс има въведени 8 критерия за невалидни бюлетини. И много от избирателите умишлено по някакъв начин гласуват така, че техният вот да е недействителен. Те гласуват, но изразяват по този начин отрицателния си вот. Много малко от тях се дължат на грешка или незнание. (P02)

За отрицателния вот знам малко. Познат ми е т.н. „бланкетен вот“, който всъщност се приема за гласуване срещу всички и че това, особено в държави, в които има минимална избирателна активност, е средство за довеж-

дане на целия изборен процес до някаква невалидност, средство за изразяване на протестен вот, средство за вот срещу системата и не съм много запознат доколко е ефективно това за да се изрази протест срещу системата. Може би при едни добре уредени процесуални и процедурни правила е възможно това да бъде ефективно. Това е, което ми е известно. Значи, там, където няма отрицателен вот, се практикува пускането на невалидна бюлетина. Но тя пък е съвсем неефективна, защото дали пускаш невалидна бюлетина или въобще не отидеш да гласуваш чисто юридически няма никакво значение. Социологически може би има, но юридически няма. (P07)

Но респондентите не мислеха, че познати начини на гласуване като празната или невалидната бюлетина или дори гласуването срещу всички могат да направят разлика. Същевременно интервюто изискваше да мислят отрицателния вот като нещо различно.

В резултат на това те бяха поставени в ситуация, в която не знаеха какво да мислят. Тъй като същевременно бяха принудени да отговарят, респондентите опитваха да се справят с положението, допълвайки казаното с това, което отличава отрицателния вот от познатите начини на гласуване.

Респондентите откриваха това, което отличава отрицателния вот, в неговата отрицателност. Поради това те като правило допълваха казаното с размисли върху политическото отрицание:

Аз не го разбирам отрицателния вот. Това означава, че не ти уважавам мнението. Това значи. (P04)

След това как ще се изчисляват резултатите? Ако една партия, да речем ГЕРБ, има един милион лайка и 500 хиляди дислайка, как се изчислява? ... Тога-

ва аз се опасявам, че в България ще имаме само минус гласове. [Смях] И няма да има кой да изберем. Не е ли така? (P01)

Ние сме срещали в СИК-овете, бюлетината е била валидна, валидна е била бюлетината, но вътре е сложена, да речем, картинка от нецензурен вестник. Буквално го говоря. Това беше отдавна, може би. На някакви местни избори преди повече от 12-13 години. След това човекът явно е решил, той се е подготвил да го сложи това вътре в плика, за да ни размее. Но след това в яда си той е направил бюлетината невалидна. ... И това се вижда, нали, защото по-надолу е направил нещо, нали, сложил е там една или две отметки, аз вече дори не си спомням ситуацията. Но тази картинка я видяхме всички, той дори беше писал по нея. Под нея. И това е неговият негативен вот. ... Гласуването против е ... ще ме извините, една психотерапевтична полюция. Тя няма никаква друга полза освен тази концентрация и сублимация на гняв. (P03)

Начинът, по който респондентите говорят за политическото отрицание, позволява да бъдат различени две теории, които условно ще наречем солидарна и консервативна⁶.

И двете теории предполагат, че значението на отрицанието не се състои в това, което се отрича. То се състои в това, което кара някого да отрича и в крайна сметка има характера на афект.

---

6 Описанието на тези теории предполага дописване на казаното от респондентите. Това дописване може да претендира за надеждност, доколкото приляга плътно на данните, доколкото им придава рационалност, доколкото би изглеждало приемливо за респондентите и доколкото изглежда убедително, т.е. докато не бъде предложено описание, което да приляга по-добре на данните, да обяснява по-пълно рационалността на социалните дейци и да изглежда по-приемливо за респондентите. Трябва да се отбележи също, че солидарната и консервативната теория, реконструирани по-долу, не са просто теориите на консервативни респонденти или на респонденти, солидарни със страдащите. Те са по-скоро съставени от линии на проблематизация, които знае всеки.

Солидарната теория схваща този афект като страдание. Поради това тя предполага, че субектът на политическото отрицание са страдащите. Но тъй като страданието е твърде разпространен афект, то не може да бъде идентифицирано с една или друга социална група. Поради това респондентите, споделящи тази теория, го идентифицират със свободното от идентичност множество на народа или хората.

Хората са ограничени от ... от трудностите в ежедневието, от това, че не могат да отворят поглед настрани от ежедневните трудности, които срещат... (P01)

Недоволството е масово, включително голяма част от недоволството е вътре в самата партия, от ръководството на самата партия. Това го има в БСП, има го и в ГЕРБ, има го и в „Атака“. Времената са такива. (P02)

Пред българския гласоподавател непрекъснато се слагат пречки. И аз си мисля, че ако щете, това цели отвращаването, отвращаването на средния гласоподавател, който е морално чист човек, независимо дали е хлебар, тракторист или безработен или интелектуалец, се слагат не пречки, направо се руши мъничкото останало доверие в българските институции. (P03)

Ако обаче субектът на страданието е дотолкова множествен, той не може да бъде свързан с конкретна причина. Хората като цяло не страдат от едно или друго, те страдат от положението си, което на свой ред се дължи на съществуващия ред⁷. Щом коренът на страданието е такъв, то

---

7 Начинът, по който респондентите говореха, че хората страдат от положението си, предполагаше, че те страдат не само от едно или друго, но че дори да свържем страданието им с конкретни причини, например бедността, дори да различим сред тях

не може да бъде изкоренено от реда. Напротив, редът има силата само да го потиска.

Изборите в една развита демокрация са само част от общата картина. Те са просто... наистина много, изключително важна част, но те са всъщност само метод за решаване на част от кадровия проблем. Т.е. ние с изборите предизвикваме известно разбъркване на някакви хора в управлението, но цялата останала част от управлението ние на изборите не я решаваме, нали, т.е. те кого ще си изберат за експерти, на кого ще раздадат поръчки, цялата тая част ние не я решаваме, нали... (P05)

Избирателна система, която бъде рехавана в управлението, която води до рискове пред създаването на здрави мнозинства, които да поемат политическата отговорност, не е добра система. Във всяка страна ситуацията е различна. Затова политиките трябва да кажат, стабилната политическа система, политическата система, която води до носене на отговорност, е тази. ... Но за отрицателния вот по принцип аз съм скептично настроен, защото не знам какво ще решим, когато нещо отречем. По-хубаво нещо да подкрепим и да можем да го утвърдим. А то отричането става автоматично тогава, нали, когато утвърждаваш нещо, което просто отпада. (P08)

Но тъй като потискането не премахва, а натрупва страданията, с времето то ще изисква все повече сила. Поради това не би могло да продължава неограничено. Защото щом силата му стане недостатъчна, страданията ще избухнат по начин, който заплашва да се окаже толкова по-раз-

---

групи, които страдат особено или повече, би оставало още страдание, страдание в повече, излишък от страдание, който няма да може да бъде декомпозиран до отделни причини и субекти.

рушителен, колкото по-дълго са било потискани. Според респондентите този риск може да бъде намален, ако бъде открит начин страданията да бъдат изразявани.

Не можем да изключваме антисистемния глас от гласа на избирателите, а и не можем да очакваме от партиите да изразяват антисистемно послание, понеже те са участници в самата тази система, дори да изразяват такива неща, то е по-скоро лицемерно и затова е хубаво да има такава възможност за такъв вот, защото такъв вот, ако бъде съдържан, ако не бъде изразяван, ако не бъде представяван, ще се натрупат последици, последиците могат да бъдат разрушителни за самата система. (P07)

Консервативната теория открива корена на политическата отрицателност в гнева:

Отрицателния вот, просто може човек да си изкара яда на политиците. Голяма работа. Какво като си изкараш яда? Бил си им един шамар. Голяма работа. Нали пак ще те... В смисъл... в смисъл не мога да разбера ползата, не мога да разбера ползата за избирател, гласувал с не, освен че си е начесал крастата. (P04)

Не ми се иска най-лошото у хората, а именно омразата да взема решения. В смисъл, разчитайки, всяка една политическа система, която разчита на най-лошото у хората [смях] ми се струва... обречена. Т.е. една политическа система, която разчита не само на привързаността към определени идеали, личности и т.н., а и на омразата към други, която, нали, ще бъде задължителен елемент от кампанията тогава. (P05)

Но все пак за мене... за мене основният проблем е в концентрирането на негативна енергия. Значи, не знам дали познаваш политици, аз познавам няколко човека... [...] И положението там е следното. Тези хора по принцип са обект на много силно негативно отношение. По принцип всеки един политик и особено тези, към които има очаквания - тези, към които няма очаквания, може би нещата малко се връщат, толкова, нали, не им се изсипва на главата - но тези, към които има очаквания, към тях е насочено огромно количество негативна енергия, непрекъснато някой им обяснява защо не са прави, защо така, значи, и това върху самия политик упражнява огромен натиск, т.е. изисква се много устойчива психика, за да издържиш на цялото това негативно отношение. (P05)

Дори да се дължи на страдание, гневът е насочен срещу други. Тази насоченост срещу, тази прицеленост в други не може да бъде сведена до страдание, също както преценката ни, че някой заслужава да бъде наказан, не може да бъде сведена до това, че ни е причинил болка.

Консервативната теория, разгръщана от респондентите ни, предполага, че в днешна България политическата отрицателност израства от гнева, прицелен в едно неясно малцинство, което те наричат елита, успешните, хората, които произвеждат стойност.

Според респондентите това малцинство се отличава на първо място със своето можене. То може да взема решения, да носи отговорност, да допринася за обществото, да дава работа, да натрупва богатства⁸.

Тъй като моженето, което го отличава, се разгръща във всички области, от мисленето до икономиката, респондентите го обобщават като можене да се направи каквото трябва или както трябва.

---

⁸ Сходен начин на отграничаване на едно нормативно малцинство може да бъде разпознат в начина, по който бяха артикулирани протестите от лятото на 2013 г.

Въпросът е че, по принцип, за да има разумен избор, нали, такъв, какъвто води към прогрес, по-голяма тежест поне, ако не и гласоподаватели, трябва да са онази част от обществото, върху които лежи решаването на съответния проблем пред обществото. Т.е. ако живеем във военно време, в момента не е такова, но нали, представи си през 19 в., през 3 години има война, представи си през 18 в., през три години има война. Редно е, нали, във въпросите за войната и за мира, т.е. във въпросите за демокрацията и управлението на държавата да вземат участие тези, които имат пряко отношение ... които просто са активни в това общество. (P04)

Мисля, че в Британската империя... пак казвам... не съм твърдо уверен в историческите си познания, но мисля че така беше, точно Британската империя и то точно в периода на най-голямото ѝ разширение, разцвет и мощ, нали, когато никога не е залязвало слънцето над нея, мисля, че точно тогава избирателното право в Британия е било обвързано с плащане на данъци и притежаване на имущество. И много хора в наше време казват, ама чакайте малко, кои... (P05)

На второ място, малцинството, в което е прицелена политическата отрицателност, се отличава със своето знание. Но когато бъдат сумирани, знанията на членовете му вече не могат да бъдат конкретизирани като знание на едно или друго. Поради това респондентите ги представят като изключително нормативни знания, като знания как трябва или не трябва да бъде.

Говорим за знание, не говорим за... Но мисълта ми е следната. Не е казано, че решенията трябва да са популярни. Решенията трябва да са правилни. Сега, верно е, че... този, който вземе правилно и непопулярно решение по-

сле няма шанс. Обаче ние сме общество, в крайна сметка на нас ни трябва... личната ни съдба или личната ни история не е толкова важна. На нас не ни трябва, голяма работа. На нас ни е важно решението като общество, разбираш ли. ... Мен ми е важно държавата да взема правилни решения. Или поне... да, правилни решения е нормално необходимото. Или поне да не пречи на правилните. ... Естествено, че ще има хора, които... естествено, че ще има. Кой би гласувал за война? Кой нормален човек? Никой! Ама се налага. (P04)

Понеже описаното малцинство е попило в себе си знанието какво трябва и моженето както трябва, прицеленият в него гняв в крайна сметка е насочен срещу това, което може и трябва. Тъй като подобен гняв е безотговорен и безпомощен, субектът му може да бъде разпознат като едно безотговорно и безпомощно множество, което не може да взема решения, отказва да носи отговорност, не произвежда стойност и е обречено да не работи или да работи за други.

Значи, в правото на глас участват хора, които не могат да вземат информиран избор. И не могат да вземат избор в свой интерес, т.е. хора, които не познават интереса си, първо, и второ, не познават ... света, в който живеят. (P05)

Понеже нали държавното управление е разпределение на бюджета. Разумно е да го решават тия, които внасят в този бюджет, нали, как ще се разпределят нещата. А не тези, които харчат. (P04)

Най-важното е... за една избирателна система... да генерира политическата стабилност и създаване на стабилно политическо управление. Избирателната система, която води до рехавост в управлението, която води до риска от

политически мнозинства, които не могат да носят отговорност, не е добра система. Че нима „Атака“ с нейните 10% не представлява поне една трета от българския народ? Представлява ги и то много добре, само че те не ходят да гласуват и слава Богу! Нима Барексов не представлява 30% от българския народ? Представлява ги и слава Богу, че те не отиват да гласуват. А това какво си мислят е друг въпрос. (P08)

Но в такъв случай прицелеността на гнева може да бъде обяснена с това, че тъкмо защото е безотговорно и безпомощно, множеството не иска да знае, че то само е отговорно за положението си и че само то може да го промени, а вместо това опитва да стовари както отговорността, така и грижата за своето положение върху малцинството на можещите и знаещите. Според респондентите, че тъкмо тук е коренът на политическата отрицателност свидетелства дори възходът на популизма.

Давам Ви го като пример. 1% избирателна бариера гарантира „Глас народен“ в парламента. Това гарантира поне 7 партии като „Атака“ да се появят в парламента. Пълна безотговорност на решенията, ниско ниво на избори и лесно превземане на партиите от хора с пари и с престъпни намерения. (P08)

Има не едно и две изследвания според които популистките... фашизоидните... и всякакви такива маргинални партии са ефект от всеобщото право на глас, от това, че... .. И от тая гледна точка... и от тая гледна точка, много изследователи има, които, нали, посочват големи рискове във всеобщото право на глас, да не забравяме, че всеобщото право на глас, по принцип, в Европа е въведено от тоталитарни и авторитарни режими. Мисля, че всеобщото право на глас в България е въведено на 9 септември или там, малко

след 9 септември. ... И то е точно... в смисъл, въвеждано е от тоталитарни и авторитарни режими, с цел по-консервативната, по-... да бъде намален гласът на тази точно класа, която е моторът на обществото, а нали, да се опира режимът на някакви по-нисши класи, които очакват подаяния. (P05)

Но щом гневът, от който израства политическата отрицателност, е движен от стремежа немощта и незнанието на множеството да бъдат прехвърлени върху малцинството на знаещите и можещите, то ако не бъде ограничаван, ако бъде оставен на себе си, ако бъде освободен, той би бил разрушителен за обществото. Защото без знанието как трябва и без моженето както трябва, то би било невъзможно като общество.

Гледайте сега... ако в един момент класата, която потребява данъци, стане определяща за това кой ни управлява, а не класата, която произвежда стойност, то няма ли да се получи такъв момент, че ние просто ще свършим парите и ще си кажем довиждане, нали. И има обезпокоителни сигнали в това отношение, нали. Примерно пак се сещам за Лондон, че имаше бунтове, които бяха преди няколко години, които бяха точно от хора, които с поколения не са плащали данъци. ... И това е обезпокоително, защото и в България имаме доста хора, които не плащат данъци, въобще не участват по никакъв начин, нали, независимо по тяхна вина или не, но има такива хора... (P05)

Но в момента какво се получава? Получават се едни държави, които са празни черупки. Т.е. държавите, които не успяват да се реформират и не успяват да създадат граждани, те седят като едни язви на световната карта и не е ясно какво ще стане... непрекъснато се случват някакви кървави инциденти. (P05)

За да бъде избегнат рискът обществото да бъде разрушено от гнева, той трябва да бъде сдържан. Всъщност тъкмо недостатъчното му сдържане, от гледната точка на респондентите, споделящи консервативната теория, е довело до аномалността на съвременното българско общество, която в крайна сметка може да бъде сведена до невъзможността можещите и знаещите да заемат своето място на водачи.

Ако обобщим в заключение, независимо от различията между двете теории, те в крайна сметка третираат политическата отрицателност като стон. Тъй като тъкмо тя трябва да отличи отрицателния вот от познатите, но неспособни да направят разлика начини на гласуване, респондентите го схващат нерационален като стон. Наистина, какъв смисъл има да гласуваме със стонове?

Правото да избираме правилата

Респондентите твърдят, че не можем да избираме правилата, по които избираме.

Преди всичко поради практическите трудности, които те свързваха с ограниченото време, в което ще трябва да се преработи изборното законодателство или да се организират изборите, както и с увеличаването на цената им.

Нали не се предполага, че преди всички избори ще променяме правилата, за да ги гласуваме преди самото гласуване? [Смях] Това е... все едно... с всеки избор да гласуваме конституцията. (P01)

Дават ни възможност да изберем някакви общи правила. Ние обаче, след като ги изберем тези общи правила. И след като има референдум. Тогава тези общи правила трябва, непосредствено след референдума и неговите резултати, трябва да се направят съответните корекции в избирателен кодекс, закон за референдумите и т.н., така че те да изразяват волята на народа, която е изразена в референдумите. (P02)

Но идеята, която ти ми казваш, предполага, че ще има избори преди изборите, референдум преди гласуването. Добре, което означава, двоен бюджет за всеки един избор. Това за мен е абсурдно. Парите за едни избори не са малко... (P01)

Освен това много от респондентите твърдят, че избирателната система трябва да бъде стабилна и предвидима, докато едно право да избираме правилата, по които избираме, би довело до обратното.

Но същевременно респондентите не смятаха, че сегашната изборителна система е стабилна или предвидима. Напротив, те предполагаша, че и сега партиите променят често правилата, по които избираме, стремежи се да извлекат тактически предимства.

Моля да си оправите граматиката. И не, не трябва да променяме правилата преди всички избори. Изборният процес трябва да е устойчив, както е в белите държави. И както, за съжаление, у нас не е. (P10)

Това е абсурдно. Нали сега е точно така, сега всеки път променяме правилата, променят ги. Точно обратното трябва да бъде. ... Това нали, и медиите се занимават последните четири-пет години непрекъснато, с тези промени в изборното законодателство - в последния момент. (P03)

Аз например се надявах новия кодекс да избегне... грешките на стария. Новият кодекс беше направен... в много къс срок, с определени цели, които според мен са безсмислени, защото тая цел беше да се смени изборителната комисиия, централната изборителна комисиия и районните изборителни комисиии, но всъщност те резултатите се определят в секционните изборителни комисиии. Районните и централната са просто едни... регистратори на протоколи. (P02)

С оглед на това респондентите виждаха в стабилността тъкмо противодействие на тактическата употреба на изборното законодателство, на превръщането на правилата в оръжия. Оттук те виждаха в правото да избираме правилата, по които избираме, риск то да се превърне в ново оръжие в ръцете на политическите сили.

Това е рисковано. Има да речем законодателства, има демократични държави, в която поправка в изборното законодателство може да става само през мандат, т.е. сегашното управляващо мнозинство може да поправи изборните закони, но те няма да важат за сегашните парламентарни избори, а за следващите. ... Вече имаме доста примери за държави и то държави доста близки, като Македония да речем, където имаме едно и също управляващо мнозинство и управляващото мнозинство през няколко години си ... преправя изборните закони, непрекъснато предизвиква предсрочни избори и непрекъснато седи на власт. (P05)

Този риск изглеждаше допълнително усилен от това, че опирайки се на опита си с прилагането на правила, респондентите предполагаха, че какъвто и да е източникът на правото да избираме изборните правила, от каквато и политика или идея да произтича, то в крайна сметка ще трябва да бъде приложено от същите политически сили, в чиито ръце не биха искали да видят ново оръжие.

Накрая, интервюто беше устроено така, че да изгради асоциация между правото да избираме и инициативата на президента за референдум върху избирателната система. Асоциирането им беше замислено да пречи на респондентите да го отхвърлят прибързано, доколкото налагаше да го разграничат от референдума, ако го подкрепят, или да приведат аргументи, които да могат да бъдат отнесени и срещу референдума. Но този замисъл не успя, защото независимо дали подкрепяха референдума, респондентите виждаха в него тактически ход:

Това са три въпроси, с които, по които изключително много се спекулира в публичното пространство и... според мен имаше доста политици, които пора-

ди ясното съзнание, че тия неща никога не могат да станат - не казвам моето ясно, тяхното ясно съзнание, че тия неща никога не могат да станат, те ги... експлоатираха до дупка, нали, вкарвайки голяма доза популизъм. Това бяха... Това беше на февруарските протести миналата година, основните идеи, които циркулираха тогава... (P05)

Това политическо инженерство, което ни предлага президента, а и предишния президент имаше десет идеи за изборителната система, има един много дълбок дефект. И всеки разговор за изборителната система, който се води през последните години в България, има тежки дефекти. По следната причина. Когато се предлагат промени в изборителния кодекс и изобщо в техниките на гласуване, съставянето на списъците, начина на подреждане на листите, винаги трябва да се има предвид, че това са само елементи от набор от елементи на изборителната система. С различен подход и набор от елементи в изборителната система можеш да получиш различни изборни резултати и да получиш различна политическа система. ... Елементите са много, те са десетки, като се почне от мащаба на изборителните райони. Дали да бъде такъв, какъвто е сега, да се намали или да се окрупни. ... За мен това беше неправилно поставен въпрос и политическо инженерство без крайна цел. Глупави хора, съветвани от глупави хора. ... Хора, които не познават въобще материята, с която се занимават. (P08)

Тъй като виждаха в инициативата за референдум за изборителната система тактически ход, респондентите пренебрегнаха нейните нормативни претенции. Вместо това те опитаха да преценят какви биха могли да бъдат ефектите ѝ, какви обратни ходове ще предизвика и до какво ще доведе.

Струва ни се, че това позволява да бъде разпознат още един риск пред правото да избираме изборните правила, неидентифициран от самите респонденти. Той най-общо се състои в това, че ако правилата се употребяват тактически, ако тактическата им употреба е публично видима, ако публиката вижда в тях политическа тактика, то въпросът за правилата не може да бъде поставен в рамките на политическата игра, без да се превърне в политическа игра⁹.

Но реформите след 1989 г. бяха задействани чрез тактическа употреба на правила. Тъкмо чрез създаването на нови правила, настроени да постигат политически, икономически или социални цели, въз основа на генерични модели, изработвани от глобални експерти, бяха реформирани области, вариращи от изборното законодателство и авторското право до тютюнопушенето и образованието.

Поради това тактическата употреба на правилата не просто не може да бъде скрита от една публика, натрупала толкова опит с реформиране на социални взаимодействия посредством модифициране на правила. Всеки опит да бъде скрита тактиката им би изглеждал особено подозрителна тактика.

Но щом когато бъде поставен въпросът за правилата, винаги става въпрос за тактика, той всъщност вече не може да бъде поставен. Дори да опитаме да го поставим, би ставало въпрос за друго. Дори да го по-

---

⁹ Разбираме игра в смисъла, в който употребява този термин Жан-Франсоа Лиотар (1996: 52). В този смисъл една игра предполага правила, които определят областта на това, което може да се прави. Но тези правила са залог на самата игра. Поради това, когато е достатъчно жизнена, както игрите, които играем във всекидневието си, правилата ѝ са прекалено нестабилни, за да могат да бъдат записани. Но тъкмо невъзможността да бъдат записани им позволява да вършат работата на правила, също както скритостта на размяната позволява на една икономика на дара да върши своята работа. Смятаме, че това понятие за игра може сравнително лесно да бъде напаснато към понятието за игра, използвано от Пиер Бурдийо (Bourdieu 1999: 51-52).

ставят дейци, които не участват в политическата игра, дори те да успеят да го поставят по начин, който поставя под въпрос самата политическа игра, както показаха февруарските протести от 2013 г., това би родило политическа игра. Така че правилата всъщност вече не могат да бъдат поставени под въпрос.

Изкривяване на представителството

Политиката предполага тактика.

Защото политическите дейци не могат да не отчитат конкретната ситуация, пресмятайки действията си с оглед на съотношението на силите, на начините, по които може да се развият събитията, на ресурсите, с които разполагат, на възможностите, които им се откриват, на рисковете, които могат да възникнат или на ползите, които могат да извлекат (Foucault 1997: 211, 228; 1980: 77).

Но респондентите като правило виждат в политическата тактика изкривяване на представителството.

Партиите, които са... тя трябва да бъде максимално откровена към мен и да ми каже... ти когато гласуваш за мен, аз ти давам две опции, едната е да направя с ДПС коалиция, а другата - да направя с ГЕРБ коалиция, а ние - в момента хората гласуват и вота остава, гдето се казва, на свободния пазар. И почва вотът да го разиграва съответния политически брокер. (P08)

Във връзка с тези събития в момента, Русия, Украйна, това становище на нашите политици по конфликта с Украйна, първо е неясно, второ, мени се на 180 градуса, възрастните хора вече са объркани, задават си въпроса как може Станишев да взема такова отношение, след като те имат трайни, столетия политически връзки с Русия, как може да тръгва срещу Русия, за да подкрепя Европейския съюз, това всичкото ги вкарва в някакво заблуждение... Общо взето, много е неясна ситуацията. (P02)

Политическите сметки включват както, когато партията вземе определен брой гласове, така и ситуацията, че понякога може да ти е по-изгодно не тол-

кова своята партия да вземе повече гласове, а конкурентната да получи по-малко. Това особено важи при пропорционалната система. (P07)

Например имаше тука теория, поддържаха я някои наши конституционалисти, че негласуването пак е отрицателен вот. Но от друга страна негласуването пък дава възможност на партии и коалиции, които имат по-строга организация, които владеят някакви похвати, системи и методи и които могат да си изкарат членската маса да гласуват и тези, които не гласуват, подпомагат такива партии. Такива партии, може би с най-стройната организация е ДПС, ГЕРБ има организация, БСП. (P02)

Това, че респондентите виждат в политическата тактика изкривяване на представителството, не може да бъде обяснено с факта, че политиките не действат, както биха действали те¹⁰. Защото такова обяснение предполага, че самите респонденти имат политическа тактика, която очакват от своите представители да следват.

Това не може да бъде обяснено също и с факта, че когато действат тактически, политиките не правят, каквото е добре за избирателите. Защото знанието какво е добре за тях е стратегическо, то се разиграва по-скоро в абстрактния план на една карта или на един проект, отколкото в конкретни ситуации, изисква по-скоро дългото и бавно траене на планирането, етапите, периодите, отколкото краткотрайността на събитията, предполага стабилна, рядко вкаменена в институции организация на ресурси, сили, територии (Foucault 1997: 228; Clausewitz 2008: 89). Но такова знание не е достатъчно, когато трябва да се реши как да се действа в дадена ситуация.

---

10 Тук и в следващия абзац резюмираме обясненията, които могат да бъдат извлечени от вероятно най-детайлизираната съвременна теория на политическото представителство, от която бе извлечена понятиятната рамка на изследването (Petit 2010: 64-66).

Нещо повече, въпросът как да се действа с оглед на ситуацията може да остава нерешим, дори всички дейци да следват обща стратегия. Всъщност политиците рядко спорят дали да правят каквото е добре за избирателите, те спорят по-скоро какво е добре да се направи сега, как да се направи и кой не го прави.

Да обясним това, че респондентите отхвърлят политическата тактика, защото тя се разминава с нормативната стратегия да се прави, каквото е добре за избирателите, означава да предположим първо, че те са изработили своя политическа стратегия, второ, че са изработили своя политическа тактика, позволяваща реализирането на тази стратегия в конкретни ситуации, и трето, че съпоставят своите стратегия и тактика с тази на политическите си представители.

Ако обобщим, и в двата случая бихме обяснявали това, че респондентите виждат в политическата тактика изкривяване на представителството, предпоставяйки, че макар привидно да са повече или по-малко обикновени хора, те са всъщност политици.

Тази предпоставка ми се струва неприемлива поне по две причини. Първо, тя изисква да приемем, че под повърхността на това, което казваме и правим обикновено, като обикновени хора, е скрит пласт от мълчаливи мисли, които в крайна сметка са също като мислите на политиците или поне на политическите философи. Но следователно изисква да приемем също и че това, което правим обикновено, е неизбежно повърхностно, че няма собствена рационалност, че рационалното в него в крайна сметка се свежда до скритите под повърхността му политически мисли.

На второ място, през последните години бяхме свидетели на това как угасна едно вдъхновяващо движение, което опита да превърне обикновените

хора в политици¹¹. Според нас този опит не успя, не защото хората са прекалено обикновени, за да бъдат политици. Не защото не разбират от политика, не анализират критично политиките, нямат политически идеи или гражданско съзнание. Това, което липсваше на хората от окупациите и общите събрания, бяха преди всичко тактически знания. Но те им липсваха, защото тактическите знания са ситуирани, защото изискват опит с политически ситуации, който може да бъде натрупан само посредством участие в политиката. Окупациите и общите събрания угаснаха, защото опитаха да превърнат хората в политици, като същевременно ги удържат извън политиката¹².

Смятаме, че отхвърлянето на политическата тактика може да бъде обяснено, без да се налага да превръщаме обикновените хора в политици, ако приемем, че респондентите я свързват не с дефектността на своите представители, а с дефект на самото представителство.

Политическата тактика изисква знание, което споделя много от чертите на обикновеното. Тя също е вкоренена в знание как, което зависи от ситуацията, променя се заедно с нея, остава отворено заедно с нея и поради това е неизбежно несигурно, непълно, незавършено, недисциплинирано, основано върху типизации, предвиждания, тълкуване на свидетелства, страхове, желания, надежди, включващо неща, които могат да се окажат несъществени или неясноти, които при нужда могат да позволят да му бъде придадено друго значение.

Тъй като изисква опит със ситуации, преминаване през ситуации, обикновеното знание за политиката, знанието за политиката като нещо обик-

---

11 Тук имаме предвид преди всичко #Окупирай, но ни се струва, че траекторията и обхвата на това движение трябва тепърва да бъдат очертани.

12 С това не искаме да кажем, че е трябвало подобни движения да прераснат в партии. Макар политическият процес да е доминиран от партии, в него може да се участва по много начини. В качеството на примери за това биха могли да бъдат посочени дори политическата дейност на гръцките профсъюзи или индийското антикорупционно движение.

новено е достъпно за тези, които имат достъп до политическата игра. Поради това то е затворено знание.

Но политическата игра е преди всичко игра на правила¹³. Например тя позволява да се създават закони, да се вземат нормативно валидни решения, да се конституират институции, да се придава правилност на актове, които променят правилата или остават включени в областта на нормалното право само под формата на изключение¹⁴.

Щом тактиката предполага знание как обикновено се играе политическата игра, тя предполага също и знание как да се играе с правилата. Но когато някой играе с правилата, той не ги следва и в този смисъл, от гледна точка на респондентите, не играе по правилата. Същевременно щом политиката е игра на правила, една успешна политическа игра с тях, дори да не е по правилата, дори да ги използва вместо да ги следва, лесно може да се превърне в правило.

С оглед на това можем да приемем, че когато отричат политическата тактика, респондентите опитват да разплетат един труден възел. От една страна те се противопоставят на всяка игра с правилата, защото тя е способна да се превърне в правило, дори когато не е по правилата. Но от друга страна, когато ѝ се противопоставят, те признават, че правилата са елемент, а не

---

13 В тази връзка си струва да се отбележи също и че политическата игра не може да бъде играна правилно или неправилно, а само успешно или неуспешно. Ако бъде играна неправилно, тя би престанала да бъде политическа игра, също както неправилно създаденият законодателен акт престава да бъде законодателен акт.

14 Разбира се, не бихме искали да твърдим, че само политическата игра произвежда правила или че тя може да бъде сведена само до произвеждането на правила. Тя е игра на правила, само доколкото произвежда решения, които имат нормативната сила да задължават или санкционират други, в този смисъл да се превръщат в правила за други. Но както ще стане дума по-нататък, такива решения могат да бъдат вземани в други игри, например в едно предприятие или семейство. Освен това дори политическата тактика има по-общ хоризонт, който надхвърля отделните решения, за да пресмята съотношението на силите, възможни пътища на развитие на ситуацията или алтернативни начини на действие.

фундамент на политическата игра, че с тях като правило се играе, което на свой ред поставя под въпрос нормативната им претенция, че с правилата не може да се играе. Стремежът да бъде разплетен този възел би ни позволил да обясним две нетипични черти на начина, по който те говорят за изкривяването на политическото представителство.

На първо място, то би ни помогнало да обясним защо респондентите свързват изкривяването му тъкмо с партиите, макар същевременно да ги мислят като необходим механизъм на демократичния процес. Струва ни се, че това се дължи преди всичко на логиката, която следват. Когато говорят негативно за партиите, респондентите не се позовават на опит и се позовават в слаба степен на неща, научени от медиите. Те се позовават по-скоро на това, което знае всеки - че за да се играе успешно политическата игра, за да успее някой да превърне в правило една игра с правилата не по правилата, той трябва да разполага с партийна организация, с изградена мрежа, с достъп до медии, с икономически, институционален и социален капитал, каквито днес може да акумулира в достатъчна степен само една партия.

На второ място, ако приемем, че отхвърлянето на политическата тактика следва описаната по-горе логика, това би ни позволило да обясним защо респондентите свързват изкривяването на представителството с контролирания вот или с купуването на избирателни комисии, но не непременно с купуването на гласове.

От перспективата на респондентите, които не виждат в купуването на гласове изкривяване на политическото представителство, то изглежда сравнително честна игра, защото предполага размяна или дори съгласие.

Купуването на гласове зависи от търсенето и предлагането - това си е един съвсем нормален пазар. Политиците купуват, циганите продават. Те

са и единствените, които получават нещо срещу гласа си - примерно 30 лева (останалите до 100 ги взема тарторът). Останалите избиратели гласуват срещу нищо. Щото политиците не изпълняват обещанията си. ... За да спрат циганите да си продават гласовете, трябва политиците да спрат да ги купуват. (Моля да си отбележите, че аз думата „ром“ не я употребявам. Освен в гастрономически смисъл.) (P10)

Ами проблема с купуването на гласове, той си съществува... Аз не знам как тръгна, стана в един момент много модерен, общо взето това е една вредна практика, по цял свят се прилага, и с всяка година и всеки предстоящ избор, независимо на европарламент, на депутатите за нашия парламент, общински съветници и кметове, цените на един глас се вдигат. Например сега в Стара Загора чувам, че понеже най-податливи на продаване на гласовете са нашите ромски приятели, чувам някакви мизи, нали, в момента, които са стигнали до 110 лв. на глас, което аз не виждам какъв е ефекта да се хвърлят тия пари. Какво ще постигнат? ... Но в момента върви, тъкмо прохожда пазарът на гласове и цените, които чувам, просто са страхотни и не зная докъде ще стигнат. Не знам защо ги прилагат тия... Тъй като те... и да се вземат тези пари, няма никаква гаранция, че тоя вот ще бъде даден, за когото са дадени парите, обикновено циганите са много странни, те вземат пари от всички и накрая си гласуват, каквото си искат. (P02)

Значи, едни си продавали гласовете, щото били гладни. Мен ме питаха мои ученици, с това само ще завърша... и ме питат, Вие не бихте ли си продали гласа? Ама, казвам аз - включително и когато съм майка на дете, малко да речем, което е гладно, аз не бих си продала гласа, или в най-краен случай допускам, че съм клошарка, ами в най-краен случай, - както беше казал професор Ми-

хаил Константинов преди години, ами ще си продам гласа, но ще гласувам за когото си искам. (P03)

Докато контролираният вот изглежда вкоренен в зависимостта на група избиратели от деец, който има правото да ги санкционира. Когато им казва за кого е правилно да гласуват, макар да не нарушава определено правило, този деец играе с правото си да санкционира не по правилата. Но след като казва какво трябва и може да накаже неизпълнението му, то придобива силата на правило.

По-скоро проблемът е с контролираните избиратели, нали това е по-... гнусното, нали, чисто... това е по-гнусното, щото нали, действително това е по-гнусното. (P04)

Прави впечатление например, че някои партии... коалиции... правят. Подхождат към големи работодатели. Например „Лидер“ правеха така на голяма част от изборите, сега партията на Бареков прави така - да завладява работещите предприятия като обещава някакви преференции и се използва работодателя, нали, да упражни някакъв натиск над работниците и служителите да гласуват. (P02)

БСП спечели тук последния път, нали, превесът беше, имам предвид на балотажа... тогава почнаха да се правят някакви работи, включително тука с информационно обслужване, бяха ангажирани много фирми. И на тия хора им се казва, че ако излязат да гласуват, ще си получат парите и хората си искат парите и... Те, работниците, в повечето случаи са от селата и такива неща. Като знае, че в секцията отиват да гласуват примерно 50 негови чове-

ка, пък има само 20 гласа, няма да им даде парите. Той, нали, няма да упражни контрол върху всеки един, в никакъв случай, но им казва, ако искате да си получите заплатите, такова. А пък на дребно такива работи, общо взето, на дребно... И нали, то гледа да си получи заплатата, щото нали, има там някакъв заем, семейство трябва да се храни. ... И... това го знам от първа ръка и по тоя начин БСП получи предимството си на последните избори. С какъв закон да го регулираш това нещо? Като опираме, един път, до политическа воля, и втори път, до съзнание ли, не знам, гражданско ли съзнание, като как да го регулираш? Отвратителна история. (P09)

Знаеш ли какво е индианска нишка? Това означава, че влиза един човек, за да изкара една бюлетина. Той може да пусне нещо друго, нали, не знам, трябва да изкара празна бюлетина. Празната бюлетина навън от шефа на купувачите се попълва правилно. Попълнената бюлетина се дава на следващия човек, той влиза с вече попълнена бюлетина, влиза в стаичката, но нищо не прави реално, връща се и пуска в урната, ама предварително е взел друга бяла бюлетина, той изкарва следващата бяла бюлетина, това е индианската нишка, която се завърта, ама на тебе ти трябва една в началото, за да тръгне индианската нишка. Да речем да се прекъсне веднъж, трябва ти две бюлетини. За комисия повече от две бюлетини не ти трябва реално. (P01)

На свой ред купуването на избирателни комисии или договарянето между членовете им предполага игра с правилата не по правилата, която неизбежно придобива правилността на един легитимен изборен резултат, ако не бъде санкционирана. Но като правило не може да бъде санкционирана.

Аз с мои колеги много сме мислили по какъв начин могат да се купят сигурни гласове... Оказа се, че това купуване на глас, да кажем 100-200 лв. че ще дадеш на този човек, нямаш сигурност, че ще го получиш този глас, после, това нещо много трудно се проверява така и се контролира и дори да дадеш парите и да се окаже, че този човек не е гласувал за теб, нямаш вариант по-нататък. Мислили сме хиляда варианта, и най-добрият и най-сигурният вариант е, който иска, да си купи една секционна комисия. Кое то може би ще му излезе по-евтино. Просто секционната комисия може да си я купи, тя ще си оправи протокола, ако са единни, ще се подпишат. Могат да ги хванат единствено, ако има някакви, ако... стигне се до съдебен процес и има повторно преброяване на бюлетините. Но ако цялата секционна комисия са в някакъв сговор, те могат да напишат протокола така, както си искат, бюлетините от урните се запечатват, отиват в чувалите, отиват в съответното скривалище, съхраняват се пет години там и шансът да ги хванат е... много малък. (P02)

Когато има умисъл обаче, ще се направи и в двата случая, а умисълът ще проработи тогава, когато цялата комисия е купена, или когато представителите на някои партии ... не им пука какво ще се случи. Те са отишли там да си вземат, извинявайте, трийсетте лева за присъствието в комисията и по-нататък не ги интересува. Защото има и страшно много такива хора. Има хора, които отиват там сутринта, колкото да си покажат удостоверението, че се членове на комисията, към 9 часа си бият камшиците, после я дойдат за броенето на бюлетините, я не, т.е. има два варианта за манипулации, купена изцяло комисия, или комисия, в която само представителят на партията, която иска да направи манипулацията, е съвестният човек. Има ли още един от другата страна, който да е съвестен, е абсолютно невъзможно да се случи. (P01)

В самите листи, в секционните протоколи на комисията има заложени от 4 до 7 контроли, т.е., нали, една и съща цифра я пишеш на няколко места. А контролите са, че сбор или разлика от дадени точки трябва да съвпадат. Щото иначе се получава техническа грешка. Тия протоколи над 90% са сбъркани. И няма как, трябва да се върнат за поправка. И връща се тоя човек, събира се цялата комисия, отново се разпечатва всичко, брои се наново, и се попълва реално. Аз... това нещо практически не става. Дори в града не става. В смисъл, че хората нали са тук. Дошъл някой от селата примерно, какво, ще се върне обратно в селото? ... Има един представител на съответната контрола, от районната избирателна комисия, който трябва да си държи включен мобилния телефон и така трябва, той да ти каже. Обаче... вече става дума за 2-3-4 през нощта. На хората им е писнало. И в общи линии тоя човек казва, виж сега, е тука малко ще сложиш така и в общи линии нещата стават добре. И се слага. И практически се получава така, че ... и това е в преобладаващото болшинство от случаи, това, което е реалния резултат, бюлетините, които ги пазят в общините, тях ги няма, загубени, затрити и т.н., макар че те би трябвало да са описания, подадения резултат знаеш какъв е ... поне, ама поне на 20% се различава от това, което е описано в съответните бюлетини. (P09)

Ама моля Ви се! Вие отивате в 12 и половина. Носите протокола. ... Аз съм била зам.-председател, но тогава се случи друга история, която, нали, много хора събудихме и се прибрахме в къщи. ... Значи номерът е следният. Аз стоя тук, Вие стоите до мен, аз държа протокола, но! ... Вие ще надничате ли, като сте работили 14-15 часа минимум, щото сте станали в 5 в най-добрия случай, или в 5 и половина в най-добрия случай, да гледате като казвате на мен, нали, т.е. на обработващия, дали четвърта бюлетина, четвърти номер бюлетина 520

гласа дали той ще пише 520 гласа или 620. После някой да не би да гледа ностелителя? Моля? Чувалите и така нареченото ръчно преброяване е... абсолютен цинизъм. (P03)

Преди е имало такива варианти да се направи такава промяна и аз знам от една доста възрастна жена, която ме вкара в БСП преди едно време ... и тя ми е разказвала случаи в първите избори, когато представител на СДС, преди е можело със собствена кола, нали, можеше със собствена кола да отидеш, е трябвало да я закара, тя е била от страна на БСП представител, той от СДС, мисля, че трети не е имало, макар че това е нарушение на правилата и тогава той е щукнал не към РИК, а настрана ѝ е казал, сега ще преправим протокола, и тя казала не, няма да го преправим, спорили са известно време и тогава той е видял, че при нея няма да пробие, но малко по-лабилен човек, човек, който е склонен да се продаде или не му дреме какво ще се случи, може да преправи протокола в такъв случай. В момента обаче механизмът е такъв, че дори със собствена кола не можеше. (P01)

Ако обобщим, респондентите виждат в политическата тактика изкривяване на представителството, не защото предполагат, че тя е вкоренена в знания как да бъдат нарушавани правилата. Те отхвърлят политическата тактика, защото смятат, че тя е вкоренена в обикновени знания как да бъдат прилагани правилата, така че да се печели от прилагането им¹⁵.

Но ако представителството е изкривено от обикновеността на политиката, как може да бъде поправено то? Ако не можем да искаме от обикновени-

---

15 Не непременно в знанието как да се напечелим. Но не и в знания как да се извличат стратегически ползи, които могат да бъдат пресметнати без оглед на ситуацията. По-скоро в знанието как да се печелят тактически, временни предимства, извличани от ситуацията и променящи се заедно с нея.

те хора да станат политици, можем ли да искаме от политиците да престанат да бъдат обикновени хора? Можем ли да ги накараме да престанат да бъдат обикновени, да ги пречистим от обикновеността им, например като изискваме от тях необикновен морал?

Политическото представителство

Начините, по които респондентите говореха за политическото представителство, се разминаваха¹⁶.

Например те свързваха политическото представителство както с увеличаването на участието в изборите, така и със запазването на едно значително ниво на неучастие.

За мен трябва да се увеличи избирателната активност. ... Не е въпросът в това да поставим още бариери към гласуването, а в улесняването на гласуването по принцип и за мен не е толкова голям проблемът, че това ще доведе до повече пропуски или грешки в протоколите, по-скоро доколко ефективно ще бъде това. (P01)

Ако човек желае по някакъв начин да участва в избирателния процес, той не би трябвало да бъде каран да участва насила. Аз изобщо не съм привърженик на това да подкарваме хора към урните, насила да ги правим политици. Защото примерът с купения вот показва. Той отива там и гласува каквото му падне. Ако нямаше пари, не би гласувал. Кое е по-добре? Да не гласува. (P08)

Активността, общо взето, това, което ни го дават, то е нереално, защото например в... една избирателна секция, да вземем някъде, някакъв град, от около 1000 човека, те са по списък около 1000, да предположим, че са толкова, поне едно 100-150 човека от тия 1000 липсват в чужбина, или работят в

---

16 В рамките на изследването схващаме политическото представителство в смисъла, описан в Petit 2010.

чужбина, или живеят в чужбина и същевременно те се водят в избирателните списъци. (P02)

Респондентите можеха да кажат, че политическото представителство предполага водачи, способни да носят отговорност, но също и че предполага хората да бъдат освободени от опеката на водачите си.

Трябва да се въведе задължително гласуване. [Анкетъор: Задължително гласуване?] Задължително гласуване. И по този начин вече ще се изчистят избирателните списъци и всеки, който протестира, той трябва да знае защо протестира. (P02)

[Отрицателният вот ще отпуши недоволството на избирателите и затова] по-скоро би изкривил резултата. И би го изкривил към едно по-конформистично управление. Ама не това е занятието. Занятието е да има лидери, които ако трябва да скърцат със зъби, ако трябва, да тропат по масата, ако трябва, да вървят срещу волята на народа си, трябва да... нали, не е казано, че трябва да ги харесваме. Трябва да си гледат работата. (P04)

След определено време качеството на хората в политическите партии определя осъзнатостта на това на кой свят живеят политическите партии. (P03)

Макар някои респонденти да предполагали, че избирателната система трябва да бъде реформирана така, че да бъде увеличена нейната представителност, други твърдяха, че сегашната избирателна система е достатъчно представителна и че увеличаването на представителността ѝ би имало негативни ефекти.

Има някакъв ред и общо взето на този етап ние в България... имаме някаква яснота коя партия... колко гласове може да извади. Например БСП в това състояние, тя не може да извади повече от милион гласове. ГЕРБ вади милион-милион и нещо гласове. ДПС има някаква твърда маса, която вади 300-400000 гласа и фактически остават неразпределени от активното население, което има правото да гласува, общо взето около половината остават неразпределени. Значи тези гласове трябва да се разпределят по някакъв начин. По този начин [ако се въведе задължително гласуване] може да елиминираме например... Откакто съществуват демократичните промени в България, ДПС дърпа конците във всяко едно правителство. (P02)

За мен трябва да създаваме чрез изборителната система, да вкараме в нея елементи, които подпомагат, които увеличават възможността на човек да направи по-компетентен избор. А не да го караме насилно да гласува. ... Изборът, който се провежда, политическият избор, както всеки избор, който човек прави ежедневно или групи от хора правят ежедневно, е най-добър когато е максимално компетентен в материята, която подлежи на дебат и на варианти. В този смисъл [разширяването на участието чрез въвеждане на задължително гласуване] води неизбежно до понижаване нивото на компетентност при избора. (P08)

Казваш нов закон как ще повлиява, ами, може да съм станал циник, но... За изборите просто няма какво да помогне. Много са... отвратителни нещата. (P09)

Накрая, докато някои респонденти откриваха в неправителствените организации и гражданските движения режим на представителство, превъзхождащ и компенсирал изборите, други ги третираха като начин ико-

номически или политически интереси да бъдат маскирани като обществени, или виждаха в тях рисковете на една политика, която остава извън политическите институции и поради това не подлежи на контрол от страна на избирателите.

Т.е. НПО-тата така или иначе представят гражданското мнение. Или поне хората си мислят така. (P03)

И всяко едно негласуване... Например упрекваха протестиращите февруари месец, че това са хора, които не са упражнили правото си... правото си на вот и нямат право на протест. И същевременно продължава да съществува този проблем с... (P02)

[Анкетъор: Как ще коментираме всички протести в България и не само в България, които не желаят да отличат някого?] ... Това е... да. Това е... заради... наложената от българския мейнстрийм омраза към политиката. Мейнстрийм, нали, говоря за медии и т.н., това е политическо говорене, че лошо ли е да е политическо? В смисъл, в какъв смисъл... лошо ли е да е политическо? (P04)

[Антоанета] Цонева отново прекали и се опита да намери проблем там, където проблем нямаше, но това беше поводът ѝ да се изяви по няколко радиа, телевизии и прочее, т.е. влезе в няколко секции, не знам дали знаеш как протича на гласуването, но... в предишни избори, когато се доставят бюлетините, тогава се отваря секцията и за да е по-лесно на комисията, има няколко периода през деня, в които минават разни представители на партии, на община и т.н. и питат колко гласували имате до момента. Ти, разбира се, не можеш да отвориш урната и да ги преброиш, а по-лесно е, когато

си правиш бюлетините на купчини по десет, десет, десет перпендикулярно така и по това ти се ръководиш колко има гласували, отбелязваш си чертичка. Една девойка не е разбрала, че на тези избори, когато са на пачка, те са свързани една с друга, нямаш право да ги отделяш [смях] и тя ги е отделила и ги е направила на по десет, Цонева е влязла и е направила невероятен скандал, тука има опити за манипулации, за купуване на вот, само защото девойката ги е разделила и ги е сложила на по десет, нали, но защо... както и да е, това е бил поводът тя да излезе по „Хоризонт“, по „Христо Ботев“ и да каже, че тя е разкрила страшна манипулация, което въобще не е така... Ами тия хора по някакъв начин трябва да покажат, че има нужда от тях. Но можеха да използват същия повод и същия случай, за да покажат истинските купувачи и те ги видяха кои са, а не да си измислят. (P01)

Независимо от тези разногласия обаче респондентите споделяха една минимална теория на политическото представителство. Тя може да бъде сведена до това, че за да можем да бъдем представени, трябва да можем да решаваме за политиката, да вземаме политически решения. Но това предполага да сме свободни и способни да решаваме.

За мен отиването към изборителните бюра трябва да бъде мотивирано от няколко неща. Първо, желание на човек да участва в изборния процес. Второ, желание на човек да подкрепи определена политическа сила. Трето, ниво на компетентност, да знае защо го прави. (P08)

Съзнателният избор не е в това да прочетеш името на партията, а да чуеш нейните послания. ... Нали така? (P03)

[Трябва да станат] достатъчно зрели, за да вземат решения. И по тази причина, тъй като много оскобява, нали, България, те [множеството] са по-податливи на купуване. Аз съм категорична в това. (P03)

Няма друг път, освен превръщането на населението в граждани. На съгражданите в граждани. (P05)

За да бъдем свободни да решаваме, решенията ни не трябва да бъдат диктувани от друг. Но за да бъде диктувано някому за кого да гласува, той трябва да бъде необикновено зависим. Поради това респондентите предпочолагаха, че свободата да се вземат политически решения липсва сред онези социални групи, които не водят живота, който те смятаха за обикновен, преди всичко етническите и религиозните малцинства.

Например наблюдавал съм в малки населени места, например в Родопите, в Делиормана, значи има села, които са изцяло с турско население. Там те са подложени на изключителното влияние на религията, на ходжата, общо взето той е там, човекът, каквото каже, това се изпълнява, но все пак, за да се изпълнят изискванията на закона, всеки един, който е подвластен на ходжата, който е българомохамеданин, който е симпатизант или не на ДПС, той се явява, в един момент трябва да направят някаква комисия от 9 човека, да кажем, или от 7. *De facto* те всичките са от ДПС, но участват от различни политически сили. Там това е лесно да стане. Даже там няма нужда и от пари, там го правят на идейна основа. (P02)

При мен пък имаше едни. И нали изпуснахме ги първите 4-5, един с удостоверение, втори с удостоверение, трети с удостоверение и изведнъж гледаш

пред секцията се натрупали 20 човека и те. [Смях] Въпросът е, че нали, махленска история, знам си, нали, комшиите. Не че ги знам, но нали, знам ги. Изведнъж гледаш един типаж, който не живее в нашата махала такъв човек. То си им личи. Там вече е въпросът членовете на комисииите или наблюдателите да се усетят навреме. Щото ние ги изгонихме, тия бяха 2-3 автобуса с хасков... автобусът беше с хасковски номер, сега не знам откъде са били. (P04)

Задължителното гласуване, води и изкарва в изборния процес, прави политици за един ден групи от хора, които са склонни да продават своите гласове, тежки маргинални групи и в този смисъл това ще подпомогне купувачите на гласове, които с много по-малко пари ще могат да купуват много повече хора, т.е. пазарът на купуваните гласове ще се наводни и тогава и изкушенията за купуване, и изкушенията за предлагане стават по-високи. (P08)

Наред с това респондентите предполагаха, че някой е способен да решава, когато не решава безотговорно. Но за да се решава отговорно, се изисква определено съзнание, което на свой ред изисква знание. Тъй като то е разпръснато и разнородно, както знанието за собствения интерес, респондентите не казваха и вероятно не можеха да кажат в какво се състои. Вместо това те го определяха, противопоставяйки го на неспособността да се знае, която свързваха преди всичко с възрастните хора и жителите на малките градове и села, получаващи своето знание от други, например от медиите, вместо да го произведат сами като се информират онлайн.

Ами да, но в крайна сметка... тъй като потокът на информация от много канали, вече от много канали е пристигащ при хората, като цяло, с изключение на най-бедните и най-възрастните, в малките селища на България, от тая

гледна точка... ако те се мислят, т.е. имам предвид, партиите мислят, че те са т.нар. твърд електорат на една или две политически сили, или три, то те не са интересни за гражданското мнение. Т.е. каквото и да им се каже на тях от съответните партийни ядра, те ще го послушат. Но пък там влияят медиите. От тази гледна точка... е важно какво ще чуят през телевизора. (P03)

Първото, което смятам, че пълнолетието, понеже 23 години съм учител, трябва да бъде на 20 години вече. Категорично смятам, че 18-годишният човек, дори да живее в голям град, дори да живее в столицата, в сегашната система на облъчване, имам предвид на живота изобщо, т.е. имам предвид и политическа среда, и среда на живот изобщо в България, той е страшно податлив на влияния и то на напълно противоречиви влияния. (P03)

[По повод костинбродския скандал] За комисия повече от две бюлетини не ти трябва реално. Комисиите са 11000 и нещо. Нека да са 30, 40000 бюлетини да ти трябва, 300000 по никакъв начин. Това беше страшна манипулация и... и просто начин, по който се повиши напрежението в деня, в който трябва да си свободен да мислиш... те... те си намериха начин да кажат ГЕРБ са лоши, ГЕРБ се готвят да подменят вота, да се самоизберат, това не беше вярно и след това се доказа, прокуратурата не започна преследване по въпроса, потулиха го и край. Но това беше много мръсна игричка, която беше водена от БСП и от Бареков, Бареков беше медийният образ. Но за съжаление хората се хващат на тези неща. ... Това беше... абсурдна наистина манипулация, но хората като не го знаят и много лесно се поддават на истерията. Аз се поддадох. (P01)

Но макар да очертаваха границите на политическото представителство с помощта на фигурите на малцинствата, възрастните и провинциалисти-

те, респондентите не смятаха, че дефектите му могат да бъдат поправени посредством изключването на социални групи от политическия процес, например посредством въвеждането на избирателен ценз. Нещо повече, дори когато, увлечени от въпроса на анкетъора, обмисляха въвеждането на ценз, те го мислеха по-скоро като смела хипотеза, позволяваща да покажат своята хипотетична смелост пред лицето на една могъща нормативна теория на демокрацията, която го изключва от областта на мислимото.

Ох, ако направим ценз, ще таковаме таковата на системата за всеобщото и равно гласуване. ... Ако има ценз, нали, някакъв ... Би трябвало, ако има ценз изобщо, цензът да е за тия, които внасят в хазната повече, отколкото получават. В директно плащане. Ако има някакъв ценз изобщо. Нали, то и необразованите са хора, не бих... не бих могъл да кажа... (P04)

А иначе всяка форма на образователен ценз е отречена от съвременната демократична парадигма. Според която гласът на един неграмотен човек е равен на гласа на един Нобелов лауреат. Ясно е, че демокрация при тези условия не може да има. То и няма, както се вижда. Сега остава едни хора да си признаят, че им е калпава парадигмата. Ако това не стане, ще дойдат едни други хора и ще напълнят стадионите. Но няма да е заради спортни прояви. (P10)

В резултат на това респондентите се оказваха заплетени във възел от противоречия. От една страна те схващат политическото представителство като ключово за демокрацията и критикуваха изкривяването му. Но от друга те очертаваха областта му, прокарвайки граници между знанието и незнанието, съзнанието и влиянието, включеността и изключеността, свободата и зависимостта. В резултат на това представителството се оказваше

определено от граничните фигури на малцинствата, възрастните, провинциалистите, неразумните, които схващаха като включени в политическия процес без да принадлежат към него, същевременно маркирайки точките на изкривяване. Оттук в крайна сметка представителството, свободно от такова изкривяване, придобиваше приказната неопределеност на един свят без бедни, потиснати, наивни и възрастни.

Обикновените знания

В казаното от респондентите бяха вплетени няколко типа обикновени знания.

На първо място, знания за ситуацията на изборите. Но да знаеш една ситуация не означава просто да знаеш как стоят нещата. То предполага също и да знаеш как могат да стоят, как са стоели в предишни ситуации, как могат да се променят, как да действаш, как да използваш ресурсите и времето, с които разполагаш, в крайна сметка дори че не можеш да знаеш докрай или със сигурност как стоят.

С оглед на това знанията за изборната ситуация, които показваха респондентите, бяха формирани от сложното сплитане на практически съображения какво трябва да се направи, за колко време, къде да бъде прокарана границата между възможното и невъзможното, същественото и несъщественото, действителното и привидното, какви са съпътстващите ефекти или рискове на каквото се върши, как да се ограничава и превъзмогва несигурността, поражда от съзнанието, че винаги остава нещо, което може да се обърка или да се окаже сбъркано.

Може да има грешки от бързване, от напрежение, защото там всеки гледа да свърши бързо... (P02)

Забелязал съм го от много години, защото пряко следя изборния процес. И то е свързано с това, че... много некомпетентни хора отиват в изборните бюра, като членове на секционни комисии, и партиите не разполагат, с изключение на малко партии, с един постоянен изборджийски състав, казвам го в добрия смисъл, който да знае от момента на отваряне

на помещението до момента на затваряне на урните какво следва, защото това е една сложна технология, в която има и много изненадващи моменти, които могат да разсеят и да.... изборната комисия. Наблюдавам в последно време много неграмотно подредени протоколи. Грешки. Дори при пренасянето на едни таблици в други. Дори... не искам сега да се разпростирам, но видях дори в секции в центъра на София драстични грешки, които са свързани с непознаване на изборното законодателство. (P08)

На въпросния избор, ГЕРБ тогава се бяха постарали да намерят много образовани хора, такива, които не са от нашия квартал, имаш едно момче, председател на комисия, с две висши образования, уж страшно способен човек, това момче до последно не можа да се оправи, макар да ходих няколко пъти и да му показвах, нали, какво трябва да се направи. Имало е случаи, в които съм описала като алгоритъм кое след кое трябва да направиш, кои са контролите, които трябва да провериш, за да ти излезе. Ако стои спокойно, няма някой, който да ти пречи, няма пречка, нали, да не го направиш. Протоколите са наистина елементарни. Но за един човек, който за пръв път отива там, е страшно объркващо. (P01)

Ами, всяка едно допълнителна графа и всяко едно допълнително изискване създава допълнителни предпоставки за грешки. Кога се получиха най-големите грешки? Когато изборите бяха три в едно, а на места и четири в едно. Това беше при парламентарни и местни избори... това са четири протокола. Това означава, че комисията се побърква от броене и нормално е да стават грешки при записването. ... Това бяха изборите, на които за пръв път се носеха и чували, т.е. допълнително към бумажната беше вкарано в избиращия кодекс, че носиш бюлетините, пълни, празни, към зала „Универсиада“, където

беше в нашия случай, след това същите бюлетини ги мъкнеш към районната администрация, където да ги оставиш. Това е толкова трудоемко, това е толкова безсмислено, че хората вече изнемогваха, просто физически не им беше възможно да го направят. Аз си тръгнах три и половина, имаше хора, които продължиха два дни след това. Това беше просто... съсипващо. (P01)

Ще ти дам един такъв пример. И то съвсем реален. През изборната нощ винаги продължаваме да седим до сутринта, че някой път и до обед. Отива... идва председателят на комисията, секретаряг и още един член. Трима човека мъкнат едно чувалче с бюлетините, контролите и т.н. И после ми предават протоколите. Протоколите над 90 и няколко процента са сбъркани. Това означава, че... .. Той трябва да го направи. Тогава, в такава ситуация, се вика ново цялата комисия. Никой не прави това нещо. И остават тия хора в общината, тримата, често само един остава, щото другите хукват да спят. Чешат се, чешат се, почват да поправят. Идват, обикновено се връщат по два-три пъти. Един, гледам го, понеже по закон така гледахме, не му казах какво трябва да стане. Отиде да си го поправи. (P09)

И другото е, че ме извика един човек от ГЕРБ и ми каза, че на предишния ден са ходили при него и са казали, че искат да платят на комисията, защото им трябва от цялото училище 300 гласа. Явно за толкова са се разбрали с ДПС. Тогава нали... аз му казах, ти нали знаеш, че аз с такива неща не се занимавам, той каза знам, аз съм ги предупредил, но все пак да знаеш, че може и да дойдат да ти предлагат нещо. Както и да е. Те след това на няколко пъти влизаха в моята секция. След това на няколко пъти са се опитвали да предложат на сестра ми, която беше от съседна секция, тя ги отрязала, нали така съвсем... с хумор е подходила към цялата ситуа-

ция, защото нали, в тези случаи не можеш да се озъбиш направо, опасно е. [Смях]. Та те са я извикали в коридора и са й казали, хайде да се разбереме, една за вас, една за нас. И тя е казала, какво една, една усмивка. Еми аз безплатно ще ви ги дам. И те тогава са я зарязали, опитали са се да стоят в стаята и да казват на който ще гласува за кой номер да гласува, тя ги е изгонила и общо взето с това се приключи, но те не успяха да си изпълнят таргета. [Смях]. (P01)

Ето, давам Ви от 2011г. пример. Ние сме в комисия 7 човека. Най-голямата в цяла България, имахме щастието да бъда в „Люлин“, 1300 души, непозволена по закон. Аз след две години разбрах, че 1000 е максимумът. 1300 души. Четири часа някой щеше да бъде набит от нас, всичките бяхме само жени, а председателят, няма да кажа от коя партия беше сложен, ако искате това ще Ви кажа, разбрахме го в 10 ч., когато вече започна проблемът. Започнахме да се питаме, абе аджеба, кой Ви е сложил Вас? Беше жена, която на 67 години не е била никога в избирателна комисия, никога, а е председател. ... И тя всъщност затрудняваше не съзнателно от политическа гледна точка, тя нямаше нищо общо с партията, която я е издигнала. А тя я затрудняваше поради невежество и нарцисизъм, процедурата по гласуването... на хората. (P03)

Сега, нали, хората, които бяха гласували за Ковачки предния път. Нали, аз ги познавам, те бяха 2 застъпници на секция, и тя действително жената... беше викнала там братовчеди, познати, комшии и си ги отбелязваше в списъка, сега, ама нали, нищо не можеш да й кажеш. И тя, Иване, дойде ли, добре. Ами хубаво. Тия хора са дошли за 20 лв. (P04)

И разбрах, че тези хора са в комисиите от ДПС. И разбрах, че нещо се прави, нещо се подготвя да се прави. Аз вече се бях изнесла от квартала, т.е. нямах поглед върху посещения по домове, събиране на ЕГН-та и прочее, но те вече си имат събрани данни немалко, така че могат да лежат на стари лаври. И тогава се обадих, писах на Асен Генов във Фейсбук. Понеже разбрах, че те правят някакви програми за наблюдатели да ги обучават и прочее. Викам, нямате ли няколко човека, които да ни пратите, защото подозирам, че ще опитат да направят нещо с нас, свърза се той с мене и каза, че ще опитат да изпратят няколко, в крайна сметка дойдоха той и Антоанета Цонева, те веднага се набиват на очи тези, които са по-агресивните, които се опитват да се налагат по някакъв начин, те веднага ги видяха, правиха интервюта с тях, когато осветлих един такъв човек, на него му е по-трудно да направи след това... да си изпълни плановете. (P01)

На второ място, респондентите показват знания как не трябва да бъде. Например как не трябва да бъдат организирани едни избори, как не трябва да бъде реформирана изборителната система, как не трябва да работи една демокрация, как не трябва да се задават въпроси.

Общо взето механизмът на отчитане на гласовете, механизмът на гласуване, разписването на протоколите на секционните комисии си остана така, както си беше, а то си беше доста сложно, и опитът показва, от проведените досега избори, откакто съществува тоя нов... откакто въведеха изборния кодекс е, че секционните комисии трудно се справят с попълването на тоя протокол. Значи той е прекалено сложен, необходимо е опростяване на самия процес на избора. (P02)

Ако си пуснете въщи някой да Ви направи обяда, или вечерята за семейството, дори да знаете, че той е много добър готвач, ами аз съм убедена, че поне ще стоите въщи да го гледате и да му казвате тука е брашното, там е солта. А ние това правим. Някакъв си идва и ни казва, че е много добър готвач. (P03)

Въпросът е некоректен и показва непознаване на изборната технология. Ако в един секционен протокол има техническа грешка (примерно не излизат числовите контроли, които са система от числови равенства и неравенства), при вкарването му в компютрите на изчислителния център към РИК (или ОИК) се констатира грешка. Протоколът се връща на СИК, за да си го поправи. Така че разминаване с данните на „ИО“ АД по принцип не може да има. (P10)

На трето място, респондентите показват знания как трябва да бъде. Например как трябва представителите да бъдат направени отговорни пред представяните, как вотът да има значение, как да се премахнат купуването на гласове и безотговорното гласуване, как представителството да бъде заменено от модерирание, как да бъде постигната предвидимост на политическия процес.

А едно време в България в районите имаше общински съвети, районни съвети, не знам точно как са се наричали. На практика - това е мястото - където ще решавам аз - и ще знам, че моят глас чини нещо, струва нещо, когато отида в моя район и кажа... и с мене още 15 човека кажем, ако този съвет е да речем от 20 души, това е мини-референдумът... гражданският. Когато ние като общински съветници изразяваме волята на тия, които са ни изпратили там, дали ще е избор, дали ще е някакъв вид назначаване. ... Обаче ако аз направя нещо срещу хората от моя квартал или хората на 3 улици, защото иначе е голям кварталът, нали, тогава аз ще съм отговорна пред тях. ... И те ще знаят, че 100 души са

избрали... Иванка Иванова... да ги представлява в района, където за тези три улици тези хора знаят, че няма да се строи на тази зелена площадка и да си прави, Пенчо Кубадински, образно казано, да си прави паркинг, за да си печели от него. (P03)

Но същевременно една политическа система трябва да дава възможност и на избирателя за няколко неща. Първо, неговият вот да има значение. ... Много е важно аз, гласувайки, да мога да проследя моят глас къде е отишъл. Ако го пусна в урната за БСП, той е отишъл само за БСП. Но дали е помогнал за избора в София, или на оня в Малко Търново, аз не знам. Обаче ако аз мога да гласувам за БСП, обаче в мой район и в моя район да си посоча тези, които са на една ръка разстояние, това вече е много добре за мен. (P08)

Трябва да се направи следното. ... Човек отива в изборната секция и получава 2 бюлетини. Т.е. или получава 20 лв., или получава бюлетина за попълване. Ако вземе 20 лв., името му се зачерква в списъка, че е гласувал, и той не пуска бюлетината. Този, който не взема 20 лв., отива и си пуска бюлетината и там, решава, каквото ще решава. (P04)

Все пак има такива модели на управление, наистина, не на държава, а на големи общности и то са точно такива, на постмодерни общности. Говоря например за Уикипедия, за общността на отворения код ... множество има онлайн общности, там структурата е, имаш хора, които седят на върха, горе-долу като модерирането на форум е. ... Т.е. човекът, който е и администратор, той трябва от една страна, нали, да гарантира, че се води достатъчно смислена дискусия и да дава право на глас на всички, на валидните гледни точки, от друга страна, ако някой се появи с разрушителна гледна точка или с разруши-

телно действие да бъде изключен, вземането на решения... то става с гласуване, ама не съвсем с гласуване, щото въпреки че гласуването е в една посока, може да се вземе друго решение, нали. Имаме такива модели на управление, които работят вече дълги години ... и водят до прилични резултати. (P05)

Знанията на респондентите как трябва и не трябва да бъде са нормативни. Но те се характеризират с особена, слаба нормативност. Защото когато казват как трябва да бъде, те не дават правила. Когато казват как не трябва да бъде, не посочват правонарушения. Вместо това се опират на несигурни, непълни правила, неизбежно ситуирани другаде. Перифразирайки Бурдийо, можем да опишем особеността на тази слаба нормативност като кажем, че тя позволява на респондентите да играят по правилата отвъд границите на самите правила.

Твърде много хора искат да бъдат дописани в избирателните списъци. [Анкетьора: А извикахте ли полиция или?] То имаше полиция. Ние просто се развихахме. Какви сте вие и те пшт. Избягаха. И после казаха, че са успели, нали, така са пробивали в няколко училища и... после са успели някъде в „Дружба“ да гласуват. Нямах право там, нали, не можеш да го спреш, да му затвориш вратата, не можеш да го набиеш. Няма как нали. То има един полицай, който седи долу в училището, ама той не е за... идеята не е, нали. Няма полиция, нали, в крайна сметка, в тоя момент ти си властта. (P04)

Но въпросът е в това, че влезе човек, който на фона на общата дунанма, както се казва, в един момент двама наблюдатели, които седяха в стаичката, казаха, оп, светлина, и аз я видях, тя в тоя момент погледнах и видях светли-

ната, т.е. човекът снима! До него стои и чака пред нас, пред масата със списъците приятелката му, която моментално се разкрещява, какво право имате да гледате. Аз дори не знаех тия две жени на кои наблюдатели, не наблюдатели, ами на кои партии застъпници бяха. Така, но в момента, в който ние скочихме, какъв беше изходът, единственият - да извикаме полиция. Ами едната от нас тръгна да вика полиция, другата остана, разбира се, вътре. Но той излезе и каза, аз ще си правя каквото си искам вътре. Вие не може да влезете. И той беше мъж, ние бяхме жени. ... И можеше само с един шамар някоя от нас да падне. (P03)

По време на избори, нали, изборната администрация е властта в държавата. И я няма. Само едни момченца, момиченца и възрастни лелички в общината нали, учителки, гдето са и аз, кротки хора, нали, няма. Просто ако не се разкрещиш, няма друг начин. (P04)

На четвърто място, респондентите показват знания, че винаги е било така, че не може да бъде друго, които можем да наречем митични, доколкото те третираат социалния ред като свидетелство за един втори, вечен ред, който независимо от силата на правото неизменно превръща силата в право¹⁷.

Но това не е ново. Да речем в Средновековието... често се е случвало крадите да използват като поддръжка най-ниските слоеве, раздавайки някакви дребни благодеяния, срещу аристокрацията, нали. Но... значи, признавам, има

---

17 Митичното може да бъде схванато по този начин, ако се опрем на понятието за мит, изградено от Ролан Барт, но преосмислим механизма му не просто като знак, който функционира като знак на означаващо от втори ред, а като изказване, което свидетелства за нещо отвъд себе си, или с други думи като изказване, което показва повече, отколкото казва.

проблем, ако трябва да бъде честен, проблем с всеобщото изборително право, но си мисля, че този проблем е решим чрез социализацията на тези хора, а не чрез изключването им. (P05)

Когато задействат подобни митични знания, респондентите превръщат социалния ред в природен. Но макар критическите теоретици като правило да виждат в натурализирането на социалното идеология, тук то поражда особен, слаб критичен ефект. Защото респондентите представят социалния ред като природен по начин, който носи в себе си отрицателност, доколкото включва имплицитно отрицание, че съществуващият ред е социален, че може да бъде мислен със средствата на политическата теория, например по модела на общественния договор. Ако илюстрираме това с един хипотетичен пример, който значително обобщава и опростява казаното от респондентите, допускането на такъв слаб критичен ефект би означавало да приемем, че когато някой казва, че човек за човека е вълк, той говори не за природното състояние на човека, не за това какви са социалните отношения, а за това, че те са такива, каквито не трябва да бъдат.

От тях да речем, от тия 50% [гласували] 30%, да речем, не са никакви партийни членове. 30% са отишли, просто защото искат да кажат „Майната ви!“. Още, там колко станаха, 40% са представители, от тях 20% на съмишленици - от тях 20% на една партия, 20% на... И какво? Как ще бъдат представени те? Ама то ще стане страшно! Вие видяхте ли миналата година какво се случи след протестите със ситуацията? 4-5 места на събиране на хора, които уж да представят гражданите пред тогавашното народно събрание. Ами те се изпокараха не на втория, на първия ден. Т.е. въпросът не е, как беше, че има много вожд, малко индианец, вече и индианците почнаха да се карат по-

между си... Те не искат да са вождове, а някой да не е на различно мнение от тяхното, другият индианец, нали, да е на различно мнение от тяхното мнение. Ама не, не, съвсем сериозно. Аз това го наблюдавам в много възрастови групи и го наблюдавам в много гилдии. Повече от 5 българи, събрани на едно място, не могат да бъдат единни. (P03)

Т.е. първо те трябва да повярват, че участието в политическия живот води до нещо по-добро. Т.е. състоянието да бъдат граждани, което поради множество исторически и културни причини в България напълно липсва. ... В смисъл, сподели думата гражданство пред 90-99 на сто от българите, първата асоциация, която ще им дойде в главата, е паспортът, който те притежават и с който могат да пътуват в чужбина. Какво гражданство е това? След това ще им кажеш, ама чакай сега, гражданство... тука вие принадлежите към една общност от хора, нали, има още 8 милиона човека със същия паспорт като вас, вие имате интерес заедно да определите бъдещето си, имате интерес да изберете хора, които да ви управляват по-добре, имате интерес ако видите някаква нередност в обществото, да се възмутите, да напишете молба, оплакване или там... Мисля че, поради културни и исторически причини това дори не стига до тяхното съзнание, че биха могли да го правят, или че биха могли да го правят и това ще им донесе полза, или че това, че отива и пуска едно листче в една кутия, всъщност това е апотеозът на всичко, което се случва в политическия процес, нали, между тези четири години. (P05)

Накрая, когато описват изкривяването на политическото представителство, респондентите често се позовават на знание, наслагващо върху територии, които от тяхна гледна точка остават извън нормалния социален ред,

на едно въображение, стремящо си да си представи ред, подчинен на други норми или дори лишен от норми¹⁸.

Знам, знам [че има страни със задължително гласуване] обаче там е друг манталитетът... друга е културата... по друг начин е градена културата, обществото, като Гърция, нали. (P03)

В Кения как се гласува. В Кения се гласува по много странен начин. Има една комисия от 20 човека, всеки е... може би това е изборната администрация, всеки е с един лаптоп, при него отива съответния избирател с паспорта, той му въвежда данните, връчва му лаптопа, той натиска там някакво копче, каквото гласува, запаметява го и идва следващият. Това е много... аз също ми беше много странно и много лесно ми се видя, много елементарно, но после аз гледах там нещо дали се оспорва, но оказа се явно, че това е някакъв сигурен вариант, нищо не се оспорва, но ставаше много бързо, имаше изключително подготвена изборна администрация, и... То верно, там те си гласуваха за някакъв местен, за някакъв местен парламент, но там няма мажоритарен вот, гласува се партийно, но там има само 4 партии. (P02)

---

18 Може да се предположи, че тези хетеротопни знания за чуждите общности и страни са формирани под влияние на медиите. Това би могло да обясни особената неподатливост на критика, с която се характеризират те. Защото една от основните черти на знанието, получавано от медии, е че винаги може да се гледа или чуе друго. Така че ако някой твърди друго, например че състоянието на нещата в чужбина или на село не е такова, можем да предположим, че той знае какво говори, защото е видял или чул друго, но че същото важи и за нас. Струва ми се, че информирането в интернет отслабва допълнително нормативния натиск, в който Шютц е виждал сърцевината на естествената нагласа - да знаем същото, да предполагаме, че нещата стоят по същия начин за другите, както за нас и че ако другите знаят как стоят, биха казали същото като нас (Schutz 1974: 3-69).

В същия изборен ден дойдоха някъде, ама беше някъде към 1-2 дни наблюдатели чуждестранни, млади хора, застанаха до урната, около 3 минути стояха и аз ги погледнах и с усмивка така си разменихме елементарни 2-3 изречения. „Бавно, и някак тъжно“ - казах аз. И жената каза „Да“, кимна ми и каза да, нали, в смисъл, на английски си ги разменихме тези реплики, нали, но то няма нужда да познаваш кой знае колко детайли, когато си в България наблюдател, нали, имам предвид, за да видиш какво се случва. (P03)

Подобни хетеротопни знания за чуждите общности или общества позволяват на респондентите да запазват едно силно понятие за нормативност, което не съответства на собствения им опит. Защото макар от опита си да знаят, че правилата са обикновено заразени с известна неправилност, че те обикновено биват прилагани в рамките на игри с правилата не по правилата, или на игри по правилата отвъд правилата, те все пак могат да настояват, че в обърнатото огледало на едно въображаемо нормално общество правилата могат да бъдат просто следвани, или че в изкривеното огледало на гетото или селото може да бъде видяна неправилност в чист вид, липса на правила, в сравнения с която играта с правилата или отвъд правилата изглежда все пак правилна.

В заключение бихме искали да отбележим, че тъкмо сплитането на практически, нормативни, митични и хетеротопни знания позволява на респондентите да описват и обясняват вероятно най-противоречивата черта на своя изборен опит, че когато нещо стане неправилно, то се дължи не толкова на желанието да се нарушат правилата, което те като правило приписват на дейци, за които са чували, гледали или чели, но които никога не са срещали. Когато нещо, с които имат опит стане неправилно, то се дължи на разминаването между множество дейци, всеки от които се стреми да прилага правилата в съответствие със своята ситуация.

Противоречия

Анализът на интервютата позволи да бъдат разпознати серия точки на противоречие. Например дали между партиите има конкуренция или те са образували картел и дали ако са картелизирани, малките партии участват в него:

Във всяка СИК има членове на парламентарно представените политически сили. Има представители на партиите, застъпници на кандидатите, наблюдатели, журналисти и граждани. Ако всички тези хора не си гледат работата, то може да се произведе протокол, в който не са отразени истинските резултати от гласуването. Ако този протокол не съдържа технически грешки, той безпрепятствено попада в окончателната база данни. Виновни за това са политическите сили, които са допуснали да бъдат излъгани. Или пък на които са им били купени представителите. (P10)

Никой не го прави [да контролира действително изборните резултати]. Защото основните играчи си дават сметка, че утре пак ще са на власт и пак ще е едно и също. Малка партия най-вероятно няма шанс да направи нещо такова. Щото и малките партии пак се борят да се запазят като партии, да си получат съответните там субсидии и т.н. и в повечето случаи това, че някой път се правят на независими и се дърлят, няма значение. Големи извращения са. (P09)

Всъщност те [партиите] се самозадоволяват политически, във властовия смисъл на думата, защото той за тях е само финансов. Ето това е... моралният проблем. (P03)

Дали партиите действат неправилно, когато не представят народа, или го представят, тъкмо когато действат неправилно, например когато залагат на популистки или безотговорни политики:

Всъщност се отнема възможността на истинското мнозинство. Което е гласувало. Всъщност се отнема възможността му да си управлява страната. Значи печеливши са тия, може да са 2 партии, може да са 200 партии, които са спечелили общо 53%. Значи чисто математически мнозинството не е... Значи, системата е сбъркана чисто... граждански, не политически, системата е сбъркана с това кое е мнозинството, което управлява. (P03)

Ако някой счита, че не е политически представен... Ами, това означава две неща. Или че... малко са хората, които смятат, че имат, че биха имали по-различно политическо представителство, отколкото е на пазара, или че той самият не е достатъчно активен, за да може да го организира това нещо. Значи какво означава аз да не съм политически представен? ... Значи или моите разбирания не се споделят от много хора, за да направят те партия и да ме представляват, или аз не съм доразпознал себе си в другите партии. ... Това е една поза по-скоро на такива... това е една интелектуална поза, толкова съм готин, о йе, че няма тук никой, който да може да ме разбере, и да ме представлява, за това - майната ви! Това е повече поза. ... Да не би да сме толкова различни в България, че всеки да трябва да има партия, която лично да го представлява? Това са интелектуални такива пози и... (P08)

Тогава [ако имаше отрицателен вот] спечелилият изборите ще бъде най-големият конформист, т.е. този, който събира най-малко отрицателен вот, грубо

казано. А събирацията най-малко отрицателен вот, той ще е безцветен, той ще е Сульо и Пульо, и аз мога да съм. (P04)

Дали нарушения на изборните правила като купуването на гласове, сгрешените секционни протоколи, неактуалните избирателни списъци, големият дял негласували изкривяват политическото представителство:

Аз съм чувала хора, които са добре запознати с изборите, защото аз съм добре запозната с практиката, не съм добре запозната със статистиката, те казват, че това не влияе върху избора на партиите. (P01)

Въпреки че според мене те не влияят много върху крайния резултат. ... Върху крайния резултат може би не чак толкова, щото нали е пропорционална системата и дали ще гласуват 20 човека в пропорцията 3-3-4 или 100 човека 3-3-4, все тая. (P04)

И... и е нормално в този случай да се получи объркване, да изчезнат дори протоколи, но когато е направена грешката несъзнателно, винаги може да се коригира и то така да се коригира, че да няма значително изместване на реалните резултати. (P01)

Дали едно правило е валидно, ако е трудно да бъде приложено на практика, или нарушаването му не може да бъде санкционирано ефективно, или изглежда малко вероятно да бъде санкционирано:

Миналата година се засилиха мерките в Наказателния кодекс... срещу купуването на гласове. Имаше няколко дела в страната, бяха осъдени някои

хора, но общо взето... този процес продължава, четири дена непосредствено преди изборния процес и органите не разполагат нито с такива средства, нито с такива сили, нито с толкова много служители, които да могат да... Всичко е в рамките на случайността или по някакви си канали. (P02)

Имат опит, доколкото знам, в Белгия и Гърция, с налагане на някакви санкции, които обаче не работят. Когато нещо не работи, по-добре не го прави. Защото така показваш слабостта на държавата. (P01)

Дали тези, които имат нужда от грижите на държавата, са поставени в трудно положение, или са неспособни да се грижат сами за себе си и в крайна сметка трябва да бъдат третирани като субекти, неспособни на отговорност:

По-скоро в психологическата област, отколкото в политическата е, т.е. решението. ... Човек по принцип прави нещо, има мотивацията да направи нещо, ако знае, че резултатът от него ще бъде позитивен. И тези хора, които не гласуват, смятам, че огромната част от тях биха гласували, ако смятаха, че гласът ще доведе до позитивна промяна в живота им. (P05)

Нали, аз считам, че всеки един човек, който живее в България, който иска животът му да стане по-добър, той трябва да даде своя вот. Не може така да се гледа безучастно, да се отрича всичко, да се псуват всички наред и... .. Но пък и неграмотността в момента най-лесно се манипулира... Манипулира се, защото те им показват бюлетината, казваш, зачеркваш тук и тук и той запомня или му дават някакъв образец, пишат му го на ръката и... (P02)

Не е възможно, събирайки всички тия луди дядовци, които обикалят по редакциите с мазни папки за гениално устройство на държавата, да ги събереш в една зала, нали, и те да родят, нали, смислен избирателен кодекс, това не е възможно просто. Трябва да се намерят някакви автентични гласове, нали... (P05)

Дали гражданското съзнание може да бъде мишена на мерки, насочени към нарастването му посредством едно политическо просвещение, способно да приучи към отговорност, да респонсублизира множеството:

По-скоро процесът на гласуване трябва да се нагласи спрямо хората, така че да могат повече хора да гласуват, разбира се, трябва да се говори за това, че общото образователно равнище трябва да се увеличава, но е факт, че истерията, за която говорих преди малко, обхваща много образовани хора. Тези хора при един образователен ценз, те също щяха да са истерявали, също щяха да са объркани. (P01)

Всъщност аз съм дълбоко убедена, че голяма част от хората са в двете крайности. Или си мислят наистина, че някой им използва гласа, или си мислят, че пък точно обратното, гласът им може генерално всичко да промени. И тия две крайности, аз мисля, че буквално с просвещаване, така... трябва да се достигне до някакъв консенсус, нали, да се помирят, така да го кажем. (P03)

Аз от 90-те години наблюдавам политическия бизнес живот в България и той работи по следния начин - има задача за решаване, и има хора, които с различна степен на скрупули пристъпят към решаването ѝ. Т.е. ако, нали се сещаш, че в някакъв предизборен щаб на някаква неназована по-

литическа сила ще кажа, от тая махала искам толкова гласа. Ама те трябва да са завършили. Ами оправяй се. И човекът се оправя, нали. (P05)

Тези противоречия споделят една обща черта. Те произтичат от разминаването на опита на респондентите с нормативни знания. Например когато казват, че сгрешените секционни протоколи не изкривяват представителството, те не твърдят, че грешките в тях не са неправилни, но че нямат опит те да са довели до нещо неправилно. По същия начин когато поставят под въпрос силата на политическото просвещение, респондентите не отричат силата му. Те проблематизират силата му тук, сега, в определен случай, с оглед на своя опит.

Дори когато произхождат от определена политическа теория, тези нормативни знания трябва да бъдат отслабени, за да могат да бъдат напаснати към несигурността, незавършеността, неопределеността на опита. Това отслабване е налице дори, когато респондентите са високо образовани, защото е продукт не на слабости в знанията им, а на едно практическо постижение, което често остава скрито от погледа на теоретичите, преработването на политическите знания в обикновени знания, в знания, което могат да бъдат използвани в един обикновен живот, в това, което знае всеки. Тъкмо защото се характеризират със специфичната неопределеност на това, което знае всеки, описаните противоречия не са просто разминаване на опита на един респондент с нормативната теория на друг. Те са разминаване на опита с това, което всеки знае как трябва да бъде.

Заклучение.

Риторика на политическото представителство

Тодор Христов

Ако обобщим елементите на слабото нормативно знание на респондентите, то може да бъде сведено до следното:

1. За да бъдем представени, не е достатъчно да сме гласували за политически сили, независимо дали те са парламентарно представени.
2. Механизмът на съвременната демокрация е такъв, че нашите представители са по-скоро партии, отколкото индивиди.
3. Можем да бъдем представени, само ако сме свободни и способни да вземаме сами за себе си политически решения.

Тъй като това слабо нормативно знание противоречи на опита на респондентите, когато описват практиката на изборите, те конструират фигури¹⁹.

Риторическите фигури не са просто необичайни изрази. Те изискват работа. За да изясним в какво се състои тя, да опитаме да мислим значението като множество от елементи, семи, които на свой ред могат да бъдат мислени като множества от семи. Това би предполагало да мислим значението на „избори“ като множество от семи, включващи например „гласуване“, „избиратели“, „партии“, „демокрация“, „народ“, „недоволство“, „обещания“ и т.н., които на свой ред представляват множества от семи, които в случая с „обещания“ например могат да включват „предизборни“, „празни“, „изпълними“ р „политика“, „партия“, „програма“ и т.н.

Ако мислим значението по този начин, множествено, то синекдохата би изисквала артикулиране на подмножество на определено множество, както например в „тридесет платна“ вместо „тридесет кораба“, метафората

---

19 Тук се опирам на начина, по който са мислени риторическите фигури в Dubois 1981.

- идентифициране на две множества, споделящи общо подмножество, както например в „Ахил е лъв“, метонимията - съвместно артикулиране на две подмножества на общо множество, както например в „перото е по-могъщо от меча“.

Когато говореха за опита си с избори, респондентите вършеха фигуративна работа. Те артикулираха, идентифицираха, съчетаваха, пропускаха, добавяха семи, стремейки се да преработят значението на нормативния език, който говореха, така че да го напаснат към своя опит. Основната траектория на тази фигуративна работа може да бъде сведена до следното.

Първо, респондентите конструират синекдоха, заместваща избирателите като цяло с определена група избиратели. В качеството на такава синекдоха функционират например малцинствата, пенсионерите, жителите на малките градове и селата, неактуалните имена в избирателните списъци, работещите в големи предприятия или по програмите за временна трудова заетост.

Второ, тази синекдоха на избирателите, тази особена група избиратели, заместваща избирателите като цяло, бива идентифицирана с определена партия, с група партии или с партиите изобщо. Благодарение на идентифицирането им, респондентите могат да кажат, че когато тези избиратели гласуват, те следват гласа на партия, която им диктува, която действа вместо тях или чрез тях.

По принцип за да бъдат идентифицирани два елемента, те трябва да имат допирна точка. За да идентифицират група избиратели с партия, респондентите като правило посочват такава. Струва ни се, че с оглед на това каква е тази допирна точка, тази точка на контакт, можем да различим метафорични и метонимични идентификации на партии и избиратели. Най-общо, идентифицирането на групи гласове с гласа на партии може да бъде мислено като метафорично, когато точката на контакт възниква в хода на самото гласуване, и

като метонимични - когато контактът е предварително установен, независимо от гласуването. Например в много от описанията като метафорични идентификации, като метафори функционират купуването на гласове и изборните обещания, а като метонимии - естествената свързаност на членовете на едно етническо или религиозно малцинство, на жителите на малко населено място, на работниците с техните работодатели, на масовата публика с електронните медии. Разбира се, могат да бъдат открити различни и често значително по-сложни фигури, например описанията на купуването на секционни комисиии са изплетени както от метафоричното им идентифициране с партиите, така и от метонимичната обвързаност на избирателите с определена избирателна секция по местоживеене. Но независимо дали е метафорично или метонимично, независимо как е устроено, идентифицирането на гласовете на партиите с гласовете на синекдохична група избиратели дава възможност на респондентите да опишат едно авторефлексивно представителство, в което партиите се представят на избори посредством избирателите, вместо да ги представят, едно късо съединение на представителството, преминаващо по-скоро през телата, отколкото през главите на тези групи избиратели.

Трето, в разказите на респондентите партиите функционират от една страна като синекдохи, като части, представящи цялото на един повече или по-малко неопределен политически и икономически елит. От друга страна много от респондентите идентифицират метафорично една или всички партии с глобални политически сили, глобални и локални капитали.

Разбира се, в начина, по който респондентите говорят за опита си от избори, могат да бъдат разпознати ред други фигури, вариращи от сложно изплетена ирония или адинатон до асиндетон или елипсис.

Но дори основната траектория на фигуративната им работа отваряше две линии на проблематизиране на представителната демокрация, към които си

струва да се отнесем сериозно. Те могат да бъдат обобщени по следния начин:

От една страна респондентите се опират на определени знания каква трябва да бъде демокрацията. Но от друга страна тези знания не им позволяват да опишат това, което знаят от опит. Поради това за да опишат опита си, те трябва да преработят нормативните си знания. Но понеже не могат да изработят нова нормативна теория на демокрацията, опитват да преработят тази, с която разполагат, във фигури на своя опит. Когато изработват тези фигури, независимо от политическите си убеждения, те надстрояват над нормативно санкционираното представяне на избиратели от партии други, аномални форми на представителство - самопредставянето на партиите посредством определени групи избиратели, които респондентите схващат като неиндивидуализирани, нерационални или неавтономни, като маски на партиите, представянето на глобални политически и икономически сили или локални елити посредством партиите. Тези аномални форми на представителство на свой ред противоречат на нормативната теория на респондентите, която изисква да бъдат представяни единствено автономни индивиди.

Оттук възелът, в който се заплитат респондентите, когато говорят за опита си със съвременната представителна демокрация, възелът на опита, в който се е заплела съвременната представителна демокрация. Той се състои преди всичко в това, че от една страна партиите изглеждат необходим елемент от демократичния процес, но от друга страна те представят не само гражданите, но и това, което от гледна точка на всекидневната нормативна теория на демокрацията не трябва да бъде представяно, най-общо властта и капитала. Така че за респондентите партиите изглеждат едновременно дар и отрова за демокрацията.

Цитирана литература

Гарфинкъл, Х. 2005. *Изследвания по етнометодология*, превод Тодор Христов. София: Критика и хуманизъм.

Деянов, Д. [2013] 2014. „Изборният кодекс и демократизирането на демокрацията (тезиси)” (вж. в настоящото издание).

Лиотар, Ж.-Ф. 1996. *Постмодерната ситуация*, превод Тони Николов.

София: Наука и изкуство.

Alvarez, R., T. Hall and S. Hyde (eds.). 2008. *Election Fraud*. Washington: Brookings Institution.

Bouviere, J. 1999. “Rules, Dispositions, and the Habitus,” in: R. Shusterman (ed.). *Bourdieu: A Critical Reader*. Oxford: Blackwell.

Clarke, A. 2005. *Situational Analysis: Grounded Theory after the Postmodern Turn*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Clausewitz, C. von. 2008. *On War*. New York: Wilder Publications.

Creswell, J. 1998. *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Dubois, Jacques. 1981. *General Rhetoric*. Boston: Johns Hopkins University Press.

Foucault, M. 1997. *The Essential Works of Foucault, 1954-1984*. Vol. 3: *Power*. New York: The New Press.

Foucault, M. 1980. *Power/ Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. London: Pantheon Books.

Garfinkel, H. 2002. *Ethnomethodology's Program: Working Out Durkheim's Aphorism*. New York: Rowman & Littlefield.

Petit, P. 2010. “Varieties of Public Representation,” in: I. Shapiro, S. Stokes, E. Wood and A. Kirshner (eds.). *Political Representation*. Cambridge: Cambridge University Press (pp. 61-89).

Schutz, A. 1974. “Common Sense and Scientific Interpretations of Human Actions,” in: *Collected Papers*. Vol. 1: *The Problem of Social Reality*. New York: Springer (pp. 3-96).

Приложение 1.

Деян Деянов: Изборният кодекс и демократизирането на демокрацията (тезиси)

Жанрът на това, което следва, е на границата между гражданската критика на изборния кодекс и социологическата критика на електоралната социология. Критика на това, което ме тревожи преди всичко в модалността на гражданското недоволство, сред което живеем: ленивото политическо и юридическо мислене (както и на мисленето в електоралната социология, която е загубила дори своята телегеничност, а не само изборите). Мисля, че за всеки от нас равносметката е очевидна: от това лениво гражданско мислене - въпреки гневната му политестетика - печели преди всичко политическата класа; от ленивата социологическа теория - преди всичко демоскопските агенции, които обслужват тази класа. Не мога да кажа предварително какви са шансовете предложенията ми да успеят; по-скоро държа те да разбият някои утаили се идеологически клишета на т. нар. от Мамардашвили „инаконемислие“.

Тук ще подложа на съмнение преди всичко политическите аксиоми на изборния кодекс (т.е. онова, което трябва да се обсъди преди да се обсъжда дали да заложим на мажоритарна, пропорционална, германска и т.н. „изборна система“ - с техните предимства и недостатъци - „основните принципи“ от Раздел II на Избирателния кодекс; разделът е, според мен, преднамерено претупан). Имам предвид: 1) че ние избираме депутати без да сме избрали как да ги избираме - не само у нас, но и в Западна Европа и Съединените щати; и 2) че изборните кодекси - отново не само у нас - са машини за самоцензуриране, които тихомълком забраняват явните отрицателни вотове. Също както можем да мислим неевклидови

геометрии и неаристотелови логики, отказвайки се от някои от аксиомите на Евклид или Аристотел, ние можем да се откажем от тези изживели времето си политически аксиоми.

Изживели са времето си, тъй като свръхмодерният капитализъм е общество на некалкулируемите рискове (които при това са толкова по-некалкулируеми, колкото си по-далече от метрополията). Затова изборният кодекс би трябвало да бъде флексибилен и гражданите (засега идеализирано ще ги мисля като Шютцови „добре информирани граждани“) сами да могат да избират как да избират - в зависимост от оценката, която сами дават на надвисналите над демокрацията (и следователно над самото гражданско общество) рискове - олигархична политическа класа, авторитарни лидери, засилващи се неофашистки движения и т.н. - например избори с явен отрицателен вот, избори с бял вот и т. н. Тази възможност да избираш как да избираш оттук нататък ще наричам демократизиране на демокрацията.

Веднъж поставили този проблем, ще можем не само да кажем, че - въпреки легитимността на изборите, - ако електоралният кодекс не е, то и самите избори са нелегитимни (това вече е очевидно за всички ни). Ще можем да се замислим и как не е легитимен този кодекс, както и как е възможно той да бъде легитимен; ще поставим проблема за социалните индикатори на тази легитимност.

Електоралният кодекс и практическите логики на нашите избори

Ще тръгна от практическите логики, които са заложили в сегашния изборен кодекс като машина за самоцензуриране - казвам го в мн.ч., тъй като очевидно практическата логика на носталгичния комунист, на фашизоидния циганомразец, на наследника на додеветосептемврийската буржоазия,

на писателя, убеден, че 1989 г. може да се случи - вече - успешно, на училия дълги години в Западна Европа или в Съединените щати финансов експерт и на баба Гена от Долен Дъбник са очевидно несъизмерими. Това, което бие на очи при всички тях, което ги съизмерва (дори на онези, на които „не им трябва да им плащат, за да мразят“), е дошло от изборния кодекс: невъзможността за явен отрицателен вот и всички следствия от това. Ето два случая на такава практическа логика, каквито всеки от нас нееднократно е срещал:

1. Жена на около 60 години, отявлена „десебарка“, казва: „Всички трябва да гласуваме срещу комунистите, аз си мисля да гласувам за ДСБ; ама Костов няма как да влезе, затова ще пусна бюлетина за бате Бойко“. За мен е удивително колко интерпелативни са идеологемите „Всеки трябва да гласува!“ и „Гласувай, за‘, за да гласуваш, против“; по-интересна обаче е каква е формата на този практикологически *modus tollens* на идеологическата интерпелация. „Всички“ очевидно са мислени като демократите, които са длъжни да възпрат бившите, „аз“ като един от тях, „ДСБ“ и „Костов“ - като тези, които наистина могат да ги възпрат, но и като онези, които нямат как да го сторят; оттук и заместването: „не“-то за Костов, което - това вече не е само логика - имплицира „да“ за Борисов, значи „не“ за комунистите: това е класическа електорална ентимема, практикологически извод, който ни води към урните (излишно е да казвам, че тук следвам аналитиката на предпредикатността). Това е очевидно отрицателен вот, но не явен - вот, който няма как да бъде заявен, тъй като си впримчен в машината за самоцензуриране²⁰.

---

20 Зад всичко това стои несъмнено идеологемата за „политическа коректност“, заобикаляща „хайтърството“ - но в името на омразата. Тази омраза може да бъде и съвсем нелогична: тя може да предизвика - под влиянието на биографични травми - и решителното „Все пак ще гласувам за ДСБ, все някой трябва да накаже комунистите“; това е социоаналитически проблем - проблем за успешното самонаследяване. Само че и тук машината за самоцензуриране функционира: вотът е срещу БСП.

2. 33-годишна „бесепарка“, разочарована от „своите“: „Ако искаме наистина да спечелим народа, трябва да гласуваме срещу Станишев и мафията; ама „всинца са маскири“; дай да пуснем по една бюлетина за по-малкото зло“ (гласува за Зелените). Съвсем аналогична електорална практическа логика: предпредикатни очевидности, ентимема по *modus tollens* и т. н. - тук отново се търси как да се гласува „за“, за да се гласува „против“, но се тръгва от решението да се гласува срещу БСП и се стига до това, че няма за кого да се гласува; изводът е че трябва да се гласува за по-слабото „не“, за по-малкото зло - това също не е само логика - за Зелените. Въпреки различната логическа форма това също е отрицателен вот, който не може да бъде заявен.

И т.н.: всичко това се обобщава като статистически данни. Но какво би станало, ако всички тези избиратели можеха да заявят отрицателния си вот, ако бяха решили, че рискът за демокрацията и гражданското общество при тези обстоятелства ги задължава да гласуват явно „против“, а не „за“, което значи „против“? Изводът е - според мен - че очевидно ни трябва такъв възможен формат за избор, в който „за“ значи „за“, а „против“ - „против“. Не ще и съмнение, че никой не може да задължи гражданите да изберат този формат, в това именно е и тяхната гражданска свобода - те може и да не искат да заявят отрицателния си вот като отрицателен. Затова изборите трябва да бъдат в два тура: 1) избор на формат за избиране на депутати; 2) избор на депутати. Какво следва оттук?

„Неевклидова“ структура на парламентарната зала

Ще премина към някои следствия за самите избори и за структурата на Парламента след изоставянето на машината за самоцензуриране. Засега ще приема, че (тъй както го изисква и чл. 63 на Конституцията на

Република България) Парламентът трябва да се състои от 240 запълнени депутатски стола, въпреки че това според мен - а също и според френските защитници на т.нар. „бял вот“ - е доста съмнително. Ще приема също така, че - колкото и огрубено да е това - гласоподавателят избира между следните електорални формати: 1) сегашният (който пренебрегна некалкулируемите рискове); 2) формат с явен отрицателен вот - разполагаш с два гласа, „за“ и „против“, като може да се гласуваш и с двата, и само с единия, но никога едновременно „за“ и „против“ една политическа сила (това е напр. вот срещу рисковете, предизвикани от авторитарен лидер, подкрепян от мафиотски структури); 3) формат с явен отрицателен вот срещу всички²¹ (това е вот срещу рисковете от самозабравата на политическата класа като такава) - ако си гласувал срещу всички, очевидно не можеш да гласуваш „за“ нито една политическа сила; 4) с явни отрицателни вотове както срещу една, така и срещу всички политически сили (и т.н.). Какви са структурните следствия от това?

Ще взема - въпреки всички огрубявания - само случая с два възможни гласа, от които единият е отрицателен. Да кажем, че и за ГЕРБ, и за БСП („Коалиция за България“, де) са гласували по 32%; само че „против“ ГЕРБ имаме 13%, а „против“ БСП - 7%. Според формата на този избран кодекс ГЕРБ ще има 19%, а БСП - 25% от 240-те депутатски стола в Парламента; ако решим, може политическа сила, срещу която са гласували над 33% от избирателите, да бъде - така да се каже - остракирана и да не влезе в парламентарната зала; може някои от депутатските столове - както

---

21 Не е истина, което казва за това Михаил Константинов - не е все едно дали ще гласуваш срещу всички или „ще отидеш за риба“: това, че гласуваш срещу всички може да бъде изчислено (и също като при „белия вот“ това не са недействителни бюлетини - те могат да бъдат статистически изчислени като действителни; разликата с белия вот е, че той е нерешително решение, отдаващо данък на политическата коректност - да няма явни отрицателни вотове; иначе - според мен - това е едно и също).

предлага например Паскал Перино - да останат незапълнени (тогава същият чл. 63 ще трябва да бъде редактиран: „до 240 запълнени депутатски стола“); можем да решим, че Парламентът е легитимен само ако 67% от депутатските столове са запълнени; и т.н. Това несъмнено ще бъде драконовски избирателен кодекс, но може би има рискове, при които си заслужава той да бъде изпробван. Но, така или иначе, политическата класа винаги ще бъде нащрек за това какви са недоволствата на гражданското общество и ще бъде заставена да прояви политическа воля: така тъкмо контактната повърхност между гражданското недоволство и тази политическа воля ще бъде шанса пред една обновена политическа публичност. (Тук не би имало нито „криза на представителната демокрация“, нито проблем за „представеността на улицата“ в Парламента.)

Всичко това са само мисловни експерименти и несъмнено не е възможно да се случат (само поради добрата ни воля) в действителност - политическата класа очевидно ще си даде сметка, че такъв избран кодекс подрива нейната власт; очевидно е също, че - търсейки да напуснат царството на възможностите - тези експерименти биха се натъкнали и на некодифицируеми засега технологически трудности. Но това, което търсех в тези предизвикателства беше - връщам се към началото - преди всичко разбиването на две от политическите аксиоми на изборния кодекс, които функционират като идеологически клишета: 1) че ние избираме депутати без да сме избрали как да ги избираме; и 2) че изборните кодекси - отново не само у нас - са машини за самоцензуриране, които тихомълком забраняват явните отрицателни вотове. Веднъж разбили ги, ние можем да си служим с измислените от нас формати за избор като методи на една критическа електорална социология, която да бъде - така

да се каже - „усмирителна риза“ за политическата класа²², да има за своя гражданска мисия демократизирането на демокрацията. Какво ли би казал един политик на социолога, който му разкаже колко изненадваща би могла да бъде структурата на парламентарната зала, ако изоставим тези изживяли времето си политически аксиоми?

Някои следствия за електоралната социология на ИКСИ

С това стигам до шансовете на Института за критически социални изследвания - едновременно граждански и социологически; ще бъда съвсем кратък, тъй като вече донякъде ги очертах. В самото начало държа да кажа: електоралната социология, такава каквато е понастоящем, следва без да се замисля за тези политически аксиоми; ако тя иска да бъде критическа - както граждански, така и професионално - тя е длъжна да ги постави под съмнение; би била длъжна да каже на гражданите - и на политиците (ние дори вече сме се отучили да ги мислим и тях като граждани), че легитимността на елитите - т.е. на избраните от нас - е вече подрината, тъй като самият Изборен кодекс не е легитимен именно така; и би могъл - още утре - да придобие съвсем неочаквана за тях - при това именно такава - форма. Освен отказ от изхабените политически аксиоми на изборния кодекс, една обновена електорална социология ще трябва - без да се отказва от досегашните си методи - да добави и много нови, разчитащи на „ново поколение методологически микроскопи“, принадлежащи на теорията на практическата логика, на етнометодологията, на социоанализата, на мрежовия анализ: те биха ни дали изобилие от емпирични данни, чрез които можем да се доберем до „археологическите дълбочини“ на електоралния вот: от практическите логики на избирате-

---

22 По израза на Светлана Събева.

ля през етнометодологическите ефекти на обсъжданията „Как да гласуваме?“ и биографичните травми на избирателя до това, че може би избираме не депутати, а мрежи (за всичко това агенциалната социология дори не си дава сметка).

(При това - като критическа социология - социологията на ИКСИ не трябва да забравя, че новият политически и научен дневен ред, който предлага, влече и нов ред на финансиране. Мисля, че каквито и да са едва забележими компромиси и прибързани недомислия са ни забранени).

Приложение 2.

Методология на изследването

А. Метод на анализ

Получените данни бяха анализирани в съответствие с процедурите на конструктивистката обоснована теория (Clarke 2005). Насочихме се към този метод, защото той ни освобождаваше от необходимостта да изградим хипотеза за обикновените знания на респондентите и защото се надявахме, че ще ни позволи да обобщим знанията им по начин, разкриващ под различните състояния на нещата, които те констатира, споделени знания как работят избирателната система и представителната демокрация.

В резултат на анализа бяха генерирани 86 кода, като по отношение на 71 от тях беше постигната достатъчна наситеност на връзките им с други кодове, а при 67 - достатъчна степен на обосновааност в данните²³. Във връзка с отношението между 21 кода бяха регистрирани значителни противоречия между респондентите. Тъй като интервютата бяха събирани в относително кратък период, разликите между тях трудно можеха да бъдат обяснени с процеса или времето на събирането им. Поради това в хода на анализа те бяха игнорирани. С оглед на това може да се твърди, че представената в остатъка от този доклад теория е емпирично обоснована в достатъчна степен (Creswell 1998: 113).

Б. Отворено кодиране

Кодовете бяха конструирани на три стъпки. Първата стъпка се състоеше в обобщаване на фрази от интервютата. Например изказването: „Задължително гласуване, не знам как ще подейства в България, не е пробвано“ бе

---

23 Списък на кодовете вж. в Приложение 5.

обобщено като „задължително гласуване, несигурен ефект“. Втората стъпка се състоеше в избора на централни термини в обобщените фрази, в случая „задължително гласуване“ и „несигурност“. Третата стъпка се състоеше в уеднаквяването на термините, които изглеждаха синонимни в контекста на интервютата. Например в хода на обработката на данните се оказа излишно „несигурност“ да бъде разграничавано от „неопределеност“, „непредвидимост“ и „неяснота“²⁴.

В. Осево кодиране

За да конструираме отношенията между кодовете, използвахме изходната матрица от логически връзки между кодове на Atlas.ti, включваща отношения на идентичност, включване, противоречие, причинност, принадлежност, свързаност. Подвеждахме връзките между кодове, които правеха респондентите, под типовете отношения, формиращи тази матрица. Това ни позволи да опишем причините, с които респондентите обясняваха изкривяването на политическото представителство, контекстът, направил възможно това изкривяване, причините и стратегиите, които те препоръчваха за поправянето му. Поради специфичните утопични черти на тези стратегии не бяхме в състояние да идентифицираме условията, от които според респондентите би зависел успехът им, както и техните последствия (Creswell 1998: 83). В случаите, в които респондентите свързваха кодове по начин, който отправяше към различни типове връзки от матрицата, третирахме отношението между тях като амбивалентно. Постулирахме връзки между понятия в случаите, в които това изглеждаше логически необходимо. Например пред-

---

24 Това се оказа излишно, не защото между тях няма съществени разлики, а защото третирането им като самостоятелни кодове щеше да доведе до недостатъчна наситеност на всяко от тях, до недостатъчна обосновааност на „непредвидимост“, „неопределеност“ и „неяснота“ в данните и в крайна сметка да ги изключи от обхвата на анализа.

положихме, че понятията правилно и неправилно са в отношения на противоречие, докато легитимност и представителност са асоциативно свързани.

Г. Селективно кодиране

Централните категории на описаната теория бяха идентифицирани с помощта на семантичния алгоритъм на Atlas.ti. Резултатите от прилагането му послужиха за основа и на описанието на близостта между понятия, обособеността на основните групи кодове, от които е изградена теорията и техните централни категории. Поради ненадеждността на използвания алгоритъм бе направен допълнителен анализ на случаите на съвместна поява на съответните кодове в изказвания на респондентите. Мрежите от кодове около категориите от ключово значение за анализа - представителност, изкривяване на представителството, правило, нарушение - бяха кодирани като матрици от отношения на свързаност и несвързаност, така че да стане възможно пресмятането на централността на съставлящите ги понятия със софтуера за мрежов анализ ORA. Описанието на съответните групи кодове бе коригирано в съответствие с получените резултати. Накрая, при описанието на теорията на респондентите, опирайки се на семантичния алгоритъм на Atlas.ti, игнорирахме връзките между кодове с ниска степен на наситеност, както и 17 кода, които не изглеждаха достатъчно детайлизирани²⁵.

Д. Потвърждаващи и опровергаващи данни

Тъй като постигнахме наситеност и плътност на данните сравнително бързо, предпочетохме втората фаза на изследването да бъде насочена към респонденти, които да коментират получените резултати.

---

25 Кодовата матрица на изследването вж. в Приложение 4.

Интервюирахме 10 български социални учени и изследователи, ангажирани с проблемите на изборителното право или на съвременната представителна демокрация. Надявахме се по този начин да подложим на проверка както самите данни, така и перспективата, в която ги интерпретирахме.

Списъкът на интервюираните и структурата на интервюто могат да бъдат намерени в Приложения 3 и 4. Тъй като изразените в тях позиции бяха едновременно плътни и противоречиви, изглеждаше непродуктивно да ги анализираме, както данните от първата фаза на изследването. Поради това решихме да ги публикуваме като Приложение към този доклад.

Приложение 3.

Ръководство за интервютата от първата фаза

Въведение

Аз съм представител на Института за критически социални изследвания. Институтът провежда изследване на нагласите по отношение на въвеждането на отрицателен вот в българското изборно законодателство. Решихме да се обърнем към Вас, защото смятаме, че сте натрупали ценен опит като А.

Изследването се провежда на територията на страната с финансовата подкрепа на фондация „Роза Люксембург“. Анонимността Ви е гарантирана. Предварително Ви благодарим за съдействието!

Според сегашното законодателство всеки избирател разполага с един глас, който може да даде за един участник в изборите. Ако бъде въведен отрицателен вот, всеки избирател ще разполага и с един отрицателен глас, който може да използва срещу онзи участник, който според него не трябва да влезе в парламента.

Приблизително времетраене на въведението: **2 мин.**

Общо времетраене на интервюто: **40 мин.**

Въпрос 1:

Какво е мнението Ви за референдума за избирателното право, предложен от президента Плевнелиев?

Приблизително времетраене: **3 мин.**

Въпрос 2:

Какво знаете за отрицателния вот?

Приблизително времетраене: **3 мин.**

Въпрос 3:

Смятате ли, че в референдума трябва да бъде включен въпрос дали да се въведе отрицателен вот?

Приблизително времетраене: **3 мин.**

Въпрос 4.1: [В случай че респондентът подкрепя отрицателния вот.] Смятате ли, че има опасност отрицателният вот да бъде купуван?

Приблизително времетраене: **10 мин.**

Въпрос 4.2:

Сега в избирателните списъци фигурират почти 9 милиона избиратели. По медиите често се изказват предположения, че тези списъци включват много вече починали или емигрирали лица. Изказват се също и подозрения, че от името на тези неактивни или несъществуващи избиратели могат да бъдат подавани гласове. Смятате ли, че има опасност от тяхно име да се подава и отрицателен вот?

Приблизително времетраене: **10 мин.**

Въпрос 4.3:

При изготвянето на протоколите, особено в малките населени места, секционните комисии понякога допускат грешки, които водят до разминаване с данните на Информационно обслужване. Смятате ли, че има опасност в резултат на въвеждането на отрицателен вот тези разминавания да нарастат значително?

Приблизително времетраене: **5 мин.**

Въпрос 4.4.1 [В случай че при поне един от предходните въпроси респондентът е казал, че вижда някакъв риск в отрицателния вот, дори той да не е от посочените във въпросите.] Смятате ли, че опасностите, с които е свързано въвеждането на отрицателен вот, могат да бъдат избегнати, ако заедно с това бъде предвидена и някаква форма на ценз, например право на глас да имат само завършилите основно образование или само гражданите в трудоспособна възраст?

Приблизително времетраене: **5 мин.**

Въпрос 4.4.2 [В случай че в отговорите на предходните въпроси респондентът е казал, че не вижда никакъв риск в отрицателния вот.] През последната година в медиите се обсъжда въвеждането на някаква форма на ценз, например право на глас да имат само завършилите основно образование или само гражданите в трудоспособна възраст. Смятате ли, че това би било добро решение, в случай че избирателите имат също право на и отрицателен вот?
Приблизително времетраене: **5 мин.**

Въпрос 5.1 [В случай че респондентът не подкрепя отрицателния вот.] На последните избори не са гласували повече от половината регистрирани избиратели. Много от тях не гласуват, защото не одобряват никой от участниците в изборите. Ако не бъде въведен отрицателен вот, те няма да бъдат политически представени. Тогава как да бъде направено така, че парламентът и общинските съвети да представят по-голям дял от избирателите?
Приблизително времетраене: **10 мин.**

Въпрос 5.2.1 [В случай че респондентът предлага решение Б.] Смятате ли, че Б ще намали купуването на гласове в по-голяма степен от отрицателния вот?
Приблизително времетраене: **10 мин.**

Въпрос 5.2.2 [В случай че респондентът не предлага решение.] Някои експерти смятат, че въвеждането на отрицателен вот ще намали въздействието на купуването на гласове. Смятате ли, че не са прави?
Приблизително времетраене: **10 мин.**

Въпрос 5.3.1 [В случай че респондентът е предложил решение Б на въпрос 2.2] При изготвянето на протоколите, особено в малките населени места, секционните комисии понякога допускат грешки, които водят до разминаване с данните на Информационно обслужване. Смятате ли, че Б ще създаде по-малък риск от подобни разминавания в сравнение с отрицателния вот?
Приблизително времетраене: **5 мин.**

Въпрос 5.3.2 [В случай че респондентът не предлага решение на въпрос 2.2] При изготвянето на протоколите, особено в малките населени места, се-

кционните комисии понякога допускат грешки, които водят до разминаване с данните на Информационно обслужване. Някои експерти смятат, че въвеждането на отрицателен вот ще намали риска от подобни грешки. Смятате ли, че не са прави?

Приблизително времетраене: **5 мин.**

Въпрос 5.4

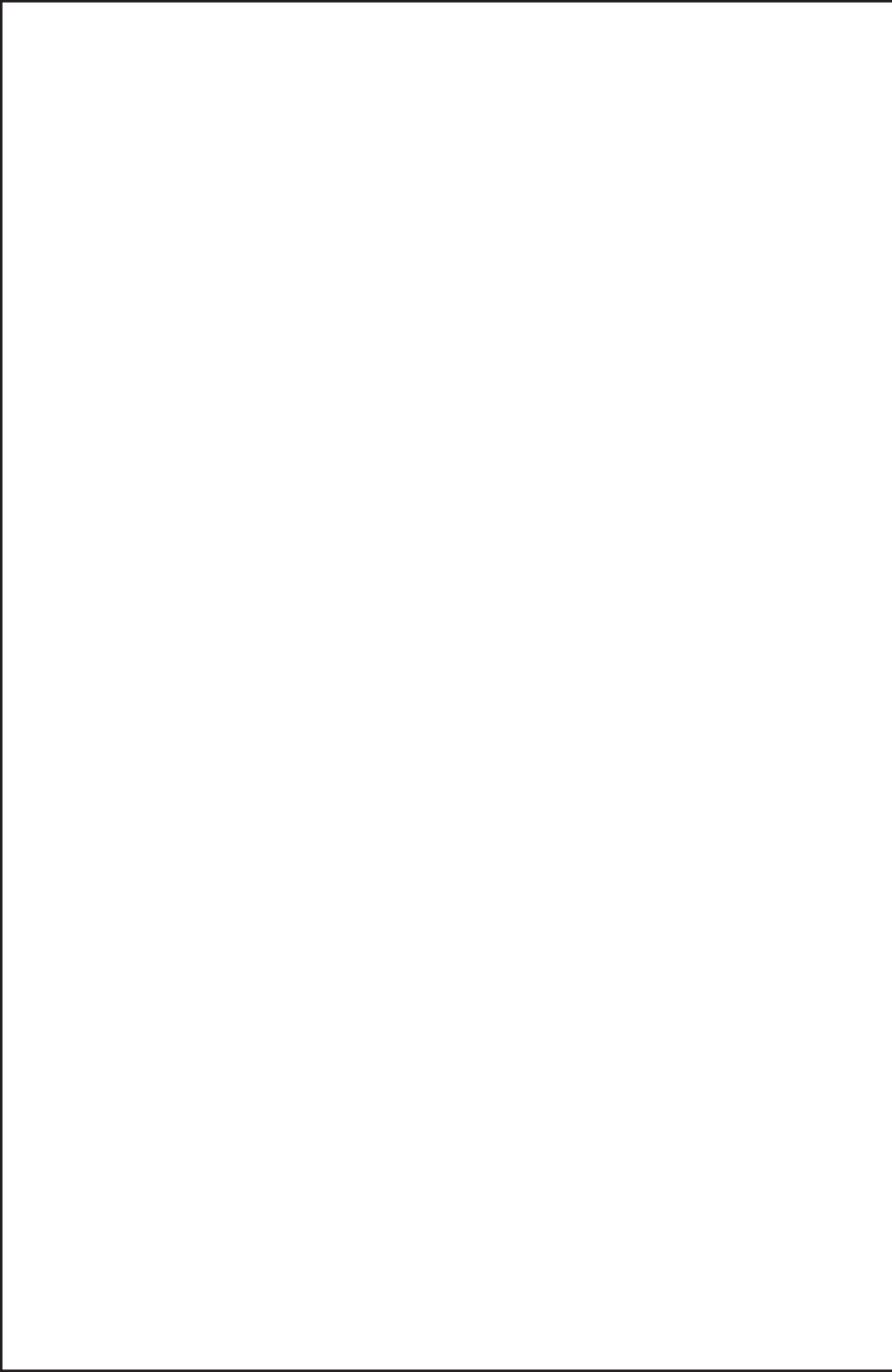
Смятате ли, че недостатъците, които виждате в отрицателния вот, могат да бъдат избегнати, ако заедно с него бъде въведена и някаква форма на ценз, например право на глас да имат само завършилите основно образование или само гражданите в трудоспособна възраст?

Приблизително времетраене: **5 мин.**

Въпрос 6

Референдумът, предложен от президента Плевнелиев, дава възможност да избираме някои от правилата, по които избираме своите народни представители. Според Вас дали трябва да имаме възможност да избираме тези правила винаги, преди всички избори?

Приблизително времетраене: **5 мин.**

1. Какво е мнението Ви за референдума за изборителното право?

2. Какво знаете за отрицателния вот?

3. Смятате ли, че в референдума трябва да бъде включен въпроса дали да се въведе отрицателен вот?

4.1. Смятате ли, че има опасност отрицателният вот да бъде купуван?

4.2. Смятате ли, че има опасност да се подава и отрицателен вот от името на негласуващи избиратели?

4.3. Смятате ли, че има опасност в резултат на въвеждането на отрицателен вот разминаванията в протоколите да нарастнат значително?

Да

Не

5.1. Ако не бъде въведен отрицателен вот, как да бъде направено така, че парламентът и общинските съвети да представят по-голям дял от избирателите?

Респондентът предлага решение

Респондентът не предлага решение

5.2.1. Смятате ли, че това решение ще намали купуването на гласове в по-голяма степен от отрицателния вот?

5.2.2. Някои експерти смятат, че въвеждането на отрицателен вот ще намали въздействието на купуването на гласове. Смятате ли, че не са прави?

5.3.1. Смятате ли, че това решение ще създаде по-малък риск от разминавания в протоколите в сравнение с отрицателния вот?

5.3.2. Някои експерти смятат, че въвеждането на отрицателен вот ще намали риска от разминавания в протоколите. Смятате ли, че не са прави?

Отрицателният вот крие рискове

Отрицателният вот не крие рискове

4.4.1. Смятате ли, че опасностите, с които е свързано въвеждането на отрицателен вот, могат да бъдат избегнати, ако заедно с това бъде въведен и изборителен ценз?

4.4.2. Смятате ли, че въвеждането на изборителен ценз, е добро решение?

5.4. Смятате ли, че недостатъците, които виждате в отрицателния вот ще намали риска от разминавания, ако заедно с него бъде въведена някаква форма на ценз?

6. Дали трябва да можем да избираме правилата, по които избираме свои представители?

Приложение 4.

Разпределение на респондентите от първата фаза

Респондент	Позиция	Пол	Местоживеене	Партийна обвързаност
P01	СИК	Ж	София	БСП
P02	РИК	М	извън София	ГЕРБ
P03	СИК	Ж	София	неопределена
P04	СИК	М	София	РБ
P05	наблюдател	М	София	РБ
P06	наблюдател	Ж	София	РБ
P07	юрист	М	София	неопределена
P08	партиен щаб	М	София	РБ
P09	ръководител на оперативна дейност	М	извън София	БСП
P10	ЦИК	М	София	неопределена

Приложение 5.

Списък на кодовете от първата фаза²⁶

1. abstention 21 (обоснованост) - 13 (наситеност)
2. anger 13-12
3. balance of forces 4-3
4. cartelization 7-8
5. census 16-4
6. choosing electoral rules 13-6
7. civil society 10-6
8. consciousness 30-19
9. consensus 5-4
10. controlled vote 17-12
11. corrupt electoral commissions 15-14
12. deception 7-5
13. difficult 17-15
14. easy 7-6
15. education 19-4
16. elections 9-7
17. electoral lists 20-7
18. exclusion 2-4
19. feasible 4-6
20. illegitimacy 4-5
21. invalid ballot 15-8
22. invalid protocol 16-6
23. irresponsibility 4-6
24. knowledge 15-15
25. leadership 12-10
26. legitimacy 2-4
27. local knowledge 10-13
28. machine voting 8-4
29. majority vote 4-5
30. mandatory vote 16-7
31. meaningless 20-4
32. media 5-3
33. minority 17-8
34. misrepresentation 26-12
35. money 11-12
36. negative vote 57-22
37. NGO 5-3
38. none of the above 6-6
39. online 4-5
40. party 57-22
41. people 15-15
42. political 13-6
43. praxis 54-15
44. preference 7-4
45. protest 9-7
46. province 12-8
47. reform 38-21
48. representation 24-11
49. responsibility 21-14
50. right 6-6
51. risk 13-13
52. rule 10-7
53. sanction 6-5
54. smaller parties 3-3
55. stability 4-6
56. tactics 46-19
57. timing 19-4
58. unfeasible 30-16
59. violation 30-17
60. vote buying 33-17
61. voter turnout 6-3
62. wrong 17-6

---

²⁶ Списъкът на кодовете е на английски език поради езиковите ограничения на използвания софтуер, Atlas.ti 5.1. Кодови матрици могат да бъдат намерени на wordpress.iskibg.com.

**Непредставените:
наблюдения върху всекидневието на представителната демокрация**

Тодор Христов, Деян Деянов

Българска

Първо издание

Членове на екипа на изследването: Андрей Бунджулов,

Галина Георгиева, Георги Медаров, Деян Деянов, Елица Димитрова,

Емил Коен, Ивелина Иванова, Иво Христов, Мадлен Николова,

Мартин Петров, Момчил Христов, Тодор Христов

Редактор и коректор: Тодор Христов

Корица и предпечат: Филип Панчев

ISBN: 978-619-90280-3-2, печатно издание

ISBN: 978-619-90280-4-9, pdf (download: www.novilevi.org)

Колектив за обществени интервенции

София

2014

www.novilevi.org/koibooks

www.facebook.com/kolsocintbooks

novilevi@gmail.com

Оттук взелът, в който се заплитат респондентите, когато говорят за опита си със съвременната представителна демокрация, взелът на опита, в който се е заплела съвременната представителна демокрация. Той се състои преди всичко в това, че от една страна партиите изглеждат необходим елемент от демократичния процес, но от друга страна те представят не само гражданите, но и това, което от гледна точка на всекидневната нормативна теория на демокрацията не трябва да бъде представяно, най-общо властта и капитала. Така че за респондентите партиите изглеждат едновременно дар и отрова за демокрацията.

Тодор Христов